

KANUN-U ESASÎ'NİN İLÂNINI HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Dr. Ekrem Buğra Ekinci*

GİRİŞ

1876 yılı Türk tarihinin şüphesiz en hareketli yıllarından biridir. Bu yıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin başını hayli ağrıtan iç isyanlar ve savaşlar yanında, Avrupa kamuoyundaki Türkiye aleyhtarı hava ve bu devletlerin müdahaleleri had safhaya varmış, peşpeşe iki taht değişikliği ve en önemli hadise olarak da Meşrutiyet'in ilânı ile ilk Kanun-u Esasî'nin yayınlanması bu yıldadır. Bir tarihçinin ifadesiyle ondokuzuncu yüzyıl nasıl "*İmparatorluğun en uzun yüzyılı*" ise bu yüzyılın en uzun ve hareketli yılı da şüphesiz tarihe üç padişahlı yegane yıl olarak geçen 1876 yılıdır. Yüzyıllardır merkezî, dine dayalı bir mutlak monarşi manzarası arzeden Osmanlı Devleti'nin, rejiminde şeklen de olsa ilk defa köklü bir değişiklik meydana gelmiştir. Bundan sonra tarih devamlı siyasî hareketlilik içinde seyredecek, bitmek bilmeyen hürriyet ve serbesti arzusu, XIX. asır Osmanlı siyasî tarihinin belirgin özelliği olacaktır.

Yukarıda zikredilen iç ve dış hadiselerin yanısıra, Fransız ihtilalinden sonra dünyaya yayılan hürriyet ve demokrasi taraftarı düşünceler ile mutlak monarşilere karşı tavır, Osmanlı ülkesinde de kendisini göstermekte gecikmeyerek bu rejim değişikliklerini önemli şekilde etkilemiştir. Burada kısaca Birinci Meşrutiyet ve Kanun-u Esasî'yi hazırlayan şartlar ve âmiller anlatılmış; bu arada çoğunlukla genel bir tarihî seyir izlenerek, ülkenin o zamanki durumu ön planda tutulmuştur. Başka bir araştırmanın konusu olduğundan, Kanun-u Esasî metninin tahlili, yeni rejimin özellikleri, uygulanışı ve askıya alınışı üzerinde durulmamıştır.

---

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

I. TANZİMAT'IN ETKİSİ

Sultan İkinci Mahmud devrinde başlayan yenilik hareketleri O'nun vefatından sonra da sürmüştür. Devletin bu sıralar uğraştığı Mısır meselesinin çözümü için söz veren İngiltere, karşılığında azınlık haklarında yenilik yapılmasını istemiştir. Sonuçta 1839 yılında Sultan Abdülmecid'in tahta henüz çıktığı bir sırada Sadrıâzam Reşid Paşa, hazırladığı bir metni *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu* adıyla ilân etmiştir. Bu metin görünüşte teb'a arasında din ayrılığından doğan farkı kaldırma gayesini gütmekteyse de esasta aradaki ikiliği daha da arttırıcı bir nitelikteydi. Bu sebeple gerek müslüman, gerekse gayrimüslim teb'a ve bilhassa Rumlar arasında Hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Avusturya ve Rusya'nın tasvip etmediği Tanzimat, İngiltere ve Fransa'da müsbet karşılanmıştır. Temel hak ve hürriyetlerden bahsetmesi yönüyle bir anayasa metni sayılan bu fermanın asıl önemi siyasî tarih bakımındandır¹. Tanzimat'ın ilânı ve gayrimüslim teb'aya tanınan imtiyazlı statü, yabancıları hoşnut etmekten uzak kalınca yine dış baskılar sonucunda 1856'da Islahat Fermanı yayınlanmış, bununla gayrimüslim teb'aya çok daha geniş hak ve imtiyazlar tanınmıştır².

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında çıkarılan bu fermanlar, hükümdarın kendi yetkilerini sınırlandırmasından ve Osmanlı hukukunda mevcut hak ve hürriyetlerin yazılı bir hale getirilmesinden ibarettir. Bu fermanlar, kendilerine riayeti sağlayacak hukuki müeyyidelerden mahrum olduğu için, ülkeyi Batılı anlamda bir anayasa rejimine kavuşturmaktan uzak

-
- 1 Yavuz Abadan/Bahri Savcı: Türkiye'de Anayasal Gelişmelere Bir Bakış, Ank. 1959, 19 vd.; İsmail Hami Danişmend: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: IV, İst. 1972, 122 vd.; R. Galib Okandan: Amme Hukukumuzun Anahatları, 1. Kısım, İst. 1977, 65 vd.
  - 2 Roderic H. Davison: Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton 1963, 52 vd.; Abadan/Savcı, 15 vd.

bulunmuştur³. Bununla beraber, zikredilen her bir hareket, ülkede anayasa hukuku bakımından tedricî bir ilerleme meydana getirmiştir, Sened-i İttifak ile teb'anın âyandan oluşan bir kısmı, Tanzimat Fermanı ile de teb'anın tümü için mevcut hak ve hürriyetler yazılı teminat altına sokuluyor, ek olarak ikincisiyle kanuna riayet ve teb'anın eşitliği prensipleri de yazılı bir metinde yer alıyordu⁴. Türkiye'de Batılı anlamda ilk yazılı anayasa olarak Kanun-u Esasî kabul edilmektedir. Kanun-u Esasî, Osmanlı mutlak monarşisini meşrutî hale getirmekte, ilk defa kişi hak ve hürriyetlerini modern bir tarzda, yazılı ve geniş bir şekilde teminat altına almaktadır.

Avrupa devletlerinin yaşadıkları anayasacılık hareketinin yanısıra Balkanlardaki eski Osmanlı vilâyetlerinin muhtariyet ve istiklal yolundaki anayasa tecrübeleri de şüphesiz Osmanlı Devleti'ne tesir etmiştir. Hatta çoğu zaman bu tecrübelerde Osmanlı Devleti bir taraf olarak yer almıştır. Önce, muhtar prenslikler olan Eflak ve Boğdan bir araya gelerek 1831'de Organik Nizamnâme adlı bir anayasa metnini benimsemişlerdi. Bu iki prensliğin birleşmesinden oluşan Romanya'nın anayasası 1861'de Bâbiâli tarafından onaylandıktan sonra, 1864'de ilk anayasa plebisite sunularak kabul edilmiştir. XIX. asrın başında muhtariyet kazanan ve Osmanlı Devletince peşpeşe birkaç anayasası ilân edilen Sırbistan, 1869'da kendi anayasasını hazırlamıştır. Yunanistan'da ise 1844 tarihli anayasa ile bu gelişme içinde yerini almıştır. Balkanlardaki bu anayasal gelişmeler ve bilhassa Romanya'nın Belçika'dan ilhamla hazırladığı 1861 anayasasının şüphesiz kısa bir zaman sonra ilân olunan Osmanlı Kanun-u Esasî'sini yakından etkilediği düşünülebilir⁵.

3 Selçuk Özçelik: Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, C: I, İst. 1982, 197.

4 Orhan Aldıkaçtı: Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 4.b, İst. 1982, 46. Her iki metnin muhteva, mahiyet ve hususiyetleri için bkz. Halil İnalıcık: "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, C: 51, 1988.

5 Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C: VII, Ank. 1977, 42 vd.; Bülent Tanör: Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Gelişmeler, İst. 1991, 76-77.

Tanzimat hareketleri kendisinden bekleneni sağlayamamış ve siyasî sistemde köklü ve sürekli bir değişiklik getirememiş olmakla beraber, meşrutiyetin ilânını kolaylaştıran bir zemin hazırlamıştır. Tanzimatla, ülkede reform zarureti duyulmaya başlanmış ve monarşinin sınırlandırılması isteği ortaya çıkmıştır, nitekim bu husus Meşrutiyet-i ilân eden hatt-ı hümayunun başında da ifade olunmuştu. Diğer taraftan Tanzimat'ın getirdiği serbesti giderek ülkede rejim tarafından fikrî olduğu kadar, fiilî zeminde de kendini göstermiştir⁶. Kanun-u Esasî'nin ilânı arefesinde ülkede her ne kadar hürriyetçilik da'vâsı yeniye de artık neredeyse yüzyıllık bir ıslahat geleneği doğmuştu. Bu da bahis konusu reformların sadece Avrupa'nın baskısıyla gerçekleştirilmediğini gösterir⁷.

1838 yılında Divan-ı Hümayun'un yerine kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, yasama yetkisinin kullanılması bakımından bir parlamento rolü görmüş ve idarenin tasarruflarının kazâî kontrolünü sağlayan bir yüksek idare mahkemesi ve aynı zamanda yüce divan olarak çalışmıştır⁸. 1864 senesinde neşredilen Vilâyet Nizamnâmesi ile demokrasiye doğru büyük bir adım atılarak kuvvetler ayrılığı prensibi altında adliye bağımsız bir duruma getirilmiş ve öncelikle Midhat Paşa'nın vâli bulunduğu Tuna vilâyetinde başarıyla uygulanan bu nizamnâmeğe göre vilâyette halk idare işleri ve seçimlere dâhil edilerek birer meclis-i idare ve meclis-i umumî kurulmuş, ayrıca idare işleriyle adliye işleri birbirinden ayrılmıştır⁹. Bunu

6 Okandan, 195-196.

7 Bernard Lewis: Modern Türkiye'nin doğuşu, 5.b, Trc: Metin Kıratlı, Ank. 1993, 164-165.

8 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu: Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Ank. 1994.

9 Ahmed Midhat: Üssü İnkılab, İst. 1294, I/103, 108; Ahmed Lûtfi: Mir'at-ı Adalet, İst. 1304, 179; İbrahim Hakkı Paşa: Hukuk-u İdâre, İst. 1328, I/294-295; Vecihi Tönük: Türkiye'de İdare Teşkilatının Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Ank.

takiben, Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisinde edindiği intibaların da etkisiyle 1868 yılında Şûra-yı Devlet kurulmuş, bütün bu teşebbüsler ülkede ilkel de olsa bir parlamento fikrini doğurmuştur¹⁰. Maamâfih devlet işlerinin meclislerde görüşülmesi usulü Osmanlı Devleti için daha klasik devirde bahis konusuydu. Bu usulü Sultan İkinci Mahmud modernize ederek sürdürmüş, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz de bu yolda yürüyerek, adı geçen meclisler faaliyetlerine devam etmişlerdir¹¹.

Kanun-u Esasî'yi hazırlayan ortamda kanunlaştırma hareketlerinin de büyük rolü olduğu söylenebilir. Tanzimat'tan önceki Osmanlı hukukunu şer'î ve örfî olarak ikiye ayırmak âdet olmuştur; şer'î hukuk, fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan hükümlerden oluşur; şer'î hukukun hükümdara tanıdığı örf ve âdet prensiplerini hukukî hüküm haline getirebilme ve İslâm hukukunun bizzat düzenlemediği, sözgelişi anayasa, ceza, vergi ve idare sahasındaki meselelere hüküm koyma yetkisi çerçevesinde meydana gelen hukuka da örfî hukuk denilirdi. Daha çok yabancı devletlerin Osmanlı ülkelerinde yaşayan azınlıklar bahanesiyle yaptıkları baskılar sonucu Tanzimat ile bir hukuk reformuna gidilmiş, bu meyanda kanunlaştırma faaliyeti başlamış ve adliye teşkilatı yeniden sistematize edilmişti. Şer'iyeye mahkemeleri yanında nizâmîyye ve ticaret mahkemeleri kurulmuştu. Sultan Mecid zamanında Avrupa

---

1945, 146; İber Ortaylı: Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ank. 1974, 41, 48; Musa Çadırcı: "Türkiye'de Kaza Yönetimi", Belleten C:LIII, S.206, 1989, s:250; Ed. Engelhardt: Tanzimat, Çeviren: Ayda Düz, İst. 1976, 127; Davison, 158.

10 Davison, 240; Ahmed Cevdet Paşa: Tezâkir, Haz. Cavid Baysun, 2.b, Ank. 1986, IV/84; Aldıkaçtı, 50 vd; İber Ortaylı: İmparatorluğun En Uzun Yüz yılı, 2.b, Ank. 1987, 88, 127. Geniş bilgi için bkz İ. Hakkı Görelî: Devlet Şurası, Ank. 1953.

11 Ortaylı, Mahalli İdareler, 14; Karal, VII/142. Geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı: "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", Ord. Prof. Yusuf H. Bayur'a Armağan, Türk Tarih Kurumu, 1985, 257-277.

kanunlarından faydalanılarak ceza, ticaret ve muhakeme usulü kanunları İslam hukukuna aykırı olmayacak şekilde çıkarılmıştı. Zamanın en meşhur ve değerli devlet adamı ve hukukçusu Ahmed Cevdet Paşa'nın büyük gayretleriyle ve başında bulunduğu bir hukukçular hey'etinin 1869-1876 yılları arasında fasılalı ve maceralı çalışmasından sonra modern anlamda ilk Türk medenî kanunu sayılan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye tamamlandı ve Pâdişah'ın emriyle yürürlüğe konuldu. Yine bu sırada vatandaşlık esaslarını düzenleyen Tâbiyet Kanunu çıkarıldı. İşte Kanun-u Esasî'nin ilân edildiği 1876 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde hummalı bir kanunlaştırma faaliyeti yaşanmaktaydı¹².

II. İDARENİN BOZULMASI VE DEVLET RİCÂLİ

Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, eski haşmetinden çok şey kaybetmişti. Yıllarca süren savaşlar devlet maliyesini bozmuş, sosyal emniyet ve huzuru yok etmişti. Son zamanlarda ehliyetli devlet adamları yetişmeyerek bir *kaht-ı ricâl*, yani adam kıtlığı devri açılmış, devlet teşkilatı giderek bozulmaya başlamıştı¹³. Hükümdarlar ne kadar iyi niyetli de olsalar, devlet işlerinde kendilerine danışabilecekleri, görev verebilecekleri uygun yardımcı bulamamışlardır¹⁴. Ülkede hukukun genel prensiplerine riayet azalmış; ne cemiyette, ne de idarecilerde mükellefiyetlerini yerine getirme endişesi kalmamıştı. Bundan faydalanarak yüksek mevkilere gelen ve nüfuz kazanan bazı kimseler, gerektiğinde hükümdarları da sindirerek, ülkede zaman zaman keyfî ve zorbalığa dayalı bir idare yürütmüşlerdir. Ülke idaresi içeriden isyanlar, dışarıdan yabancı devlet müdahaleleri altında zayıf ve âciz düşürülmüştür. Zamanın devlet adamlarının birçoğu yurt dışında eğitim görmüş veya uzun süre bulunmuş, dolayısıyla

12 Engelhardt, 247 vd.

13 Yılmaz Öztuna: Türkiye Tarihi, İst. 1967, XII/58.

14 Ali Rıza/Mehmed Gâlib: Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli, İst. 1977, II/39-40.

bir yabancı devletin ve bilhassa İngiltere'nin sempatisini olup, yüksek bir mevkiye geldiklerinde bu devletlerin menfaatlerini ön planda tutmaya itina etmişlerdir. İdarenin bu duruma düşüşünde, son zamanlardaki en önemli rolleri, bir tarafta Mahmud Nedim, diğer tarafta Hüseyin Avni, Midhat ve Mütercim Rüşdi Paşaların oynadığı genellikle kabul edilmektedir.

Sultan Aziz saltanatı iki devreye ayrılacak olursa birinci devre Âli Paşa, ikinci devre ise Nedim Paşa ile açılmıştır. Nedim Paşa, Reşid Paşa'nın yetestirmelerinden olup, Tanzimat bürokrasisinin gözde simâları arasındadır. Vezir rütbesiyle valiliklerde bulunmuş ve bu esnâda başarı göstermiştir. Tarihçilerin yazdığına göre, pek meziyeti bulunmamakla beraber bürokrasiyi çok iyi bilir, bundan yararlanarak Pâdişah'ın gözüne girmeye çalışırdı. 1871 ve 1875 senelerinde iki defa da sadrîâzamlık yapmıştır. Buradaki icraatındaki istikrarsızlıklar, muharref Bektaşî tarikatine mensup ve sefahat ehli bir kimse oluşu, despotça icraatlarını yerine getirebilmek için Pâdişah'ı kullanmaktan çekinmemesi eleştirilmiştir. Rivayete göre Âli Paşa'ya karşı sönmez bir kını vardı, O'nun ölümünden sonra yakınlarından intikam almaya çalışmıştır. Ne üstadı Reşid Paşa gibi İngiliz, ne de Âli ve Fuad Paşalar gibi Fransız hayranıydı, bilâkis Rusya'nın sadık taraftarı olduğundan Nedimof diye anılırdı; öyle ki Rus elçisi General İgnatief'in büyük etkisinde kalarak Rusya'nın her istegini yapardı. Pâdişah kendisini azletmek hususunda Rusya'dan çekinirdi. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri karşısında yalnız kalmıştır. Osmanlı maliyesini ıslah bahanesiyle memur kadro ve maaşlarını kısmış, vilâyet idaresindeki icraatleri hoş karşılanmamış, pek çok memurun sık sık yerini değiştirmiştir. Bütün bunlar üzerine Pâdişah tarafından azledilmiştir. Yaptığı ısrarlı mücadeleler ve kaht-ı acâl sebebiyle yeniden bu makama getirilmiş, bu devrede de Rumeli'ndeki isyanlara engel olamadığı gibi talihsiz Ramazan Kararnâmesi ile dış borçların miktarında indirim yaparak içte

ve dışta huzursuzluk doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu hadiseyle borsada çok büyük kazanç sağlamıştır. Bulgar isyanıyla ilgilenmeyerek büyük devletlerin müdahalesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan icraatini hep Pâdişah'a atfederek kamuoyundaki gazezin oraya çevrilmesini de başarmıştır. Nedim Paşa'ya ve onu sadrîâzam yapan Pâdişah'a muhalif olan Midhat ve Avni Paşaların el altından teşvikiyle İstanbul'da medrese öğrencileri ayaklanmıştır. Bu arada çıkan Bosna-Hersek isyanının bastırılmaması ve malî durumun giderek bozulması üzerine 1876'da Pâdişah, Nedim Paşa'yı azlederek sürgüne göndermek zorunda kalmıştır¹⁵.

Nedim Paşa'nın ilk sadâretinin ardından Midhat Paşa sadrîâzam olmuştur. Bu da bürokrasiden yetişmeydi. Muhtelif vâililiklerde bulunup buralarda nisbeten başarılı olmuş, bununla şöhreti artınca Şûrâ-yı Devlet Başkanlığına getirilmişti. Çağdaşı bazı yazarların eserlerine ve günümüz tarihçilerinin beyanlarına göre, koyu İngiliz hayranıydı. Medrese öğrencilerinin isyanında teşvikçi rol oynadığı, böyle değilse bile en azından buna ses çıkarmadığı ve bundan faydalandığı bilinmektedir. Sadrîâzamlığı sırasında ilk icraatleri tam bir fiyasko olmuştu. İhtiraslı ve agresif karakteri, ayrıca kendisini çok beğenmesi, öte yandan tâli' ve tesadüflerin yardımıyla, biraz da İngilizlerin pohpohlamasıyla ikbale kavuşması eleştiri konusu olmuştur. Türk bayrağına haç işareti koymak, kendine bağlı bir milis ordusu kurmak gibi devlet bütünlüğünü bozacak hatalar bunlara eklenmişti. Sadrîâzamlığında Pâdişah'a karşı çok lâübâli davranmaktan, icabında devlet işleri hususunda gerçekleri saklamaktan kaçınmaması, ayrıca Mısır hıdîvine hâricî istikraz (dış

15 A. Midhat, I/188 vd; Ali Sâib: Vak'a-yı Sultan Abdülaziz, 2.b, Kâhire 1326, 76, 94; A. Rıza/M. Gâlib, I/120,II/65, 99; Mahmud Celâleddin Paşa: Mir'at-ı Kâinat, İst. 1979, I/97; İbnülemin Mahmud Kemal İnâl: Son Sadrazamlar, 3. b; I/273-274; A. Cevdet Paşa, IV/146, 151; Davison, 280-288, 308-309; Karal, VII/71-72.

Borçlanma) hakkı tanınması da çok tenkit edilmiş, nitekim bu son husus zamanla İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesine yol açmıştır. Bu gibi yanlış hareketleri sebebiyle azledilmiş, bunun üzerine de Sultan Aziz'e muhalefeti artmıştır. Midhat Paşa, mevcut rejimin aleyhinde olup meşrutiyeti getirmek için çalışan Yeni Osmanlılardan Ziyâ ve Nâmık Kemal'in de desteklediği bir Tanzimat bürokratıydı, yegane gayesi de meşrutiyetin kurulmasıydı. Hatta Sultan Aziz'i tahttan indirenler arasında Süleyman Paşa hâriç- tek meşrutiyet taraftarı O idi. Siyasî tecrübeden mahrum olması sebebiyle daima şunun bunun etkisinde kalan Midhat Paşa, her bakımdan hayranı olduğu Avrupa medeniyet ve refahının, yalnızca meşrutiyet sayesinde olduğu kanaatindeydi. Pek çok ülkeyi içine alan ve teb'ası sayısız halklardan oluşan Osmanlı Devleti'nde de İngiltere'deki meşrutî idarenin uygulanmasıyla her problemin çözüleceğine inanmaktaydı. Böyle bir idareyi yürütecek kişi olarak da tabiatıyla sadece kendisini görmekteydi. Ancak meşrutiyet ve hürriyet taraftarı düşünceler taşımakla beraber despot müzicına sahip oluşu eleştirilmiştir. Nitekim sadrîâzam olur olmaz kendisiyle aynı düşünceyi taşıdığı ve aynı yolda çalıştığı Nâmık Kemal'i Magoso'ya sürmüştür. Ayrıca hemen her yerde Osmanlı hanedanı aleyhinde konuşup, "*âl-i Osman oluyor da, âl-i Midhat niye olmasın?*" demesi, hatta tahta Mekke şeriflerinin getirilebileceğini söylemesi aleyhine olmuştur. Sultan Aziz'in üçüncü defa Nedim Paşa'yı sadrîâzam yapacağından korktuğu için O'nun derhal tahttan indirilmesinin gerekliliğine inanmıştı¹⁶.

Devrin üçüncü meşhur devlet adamı Hüseyin Avni Paşa'dır. Birkaç defa seraskerlik yapmıştır. Osmanlı tarihinin belki de en sevilmeyen şahsiyetlerinden ve aynı zamanda en kindar insanlardan biridir. Hafif, kaba, fakat cesur ve istikrarlı bir kimseydi. Meziyetsizliği sebebiyle makamlarından birkaç

¹⁶ Abdurrahman Şeref: Tarih Muhasebeleri, İst. 1985, 157; İnal, I/315; Danişmend, IV/239 v; Öztuna, XII/60-61; Okandan, 200 vd.

defa azledilmiş, bu sebeple Pâdişah'a kinlenmişti. Onu tahttan indirmeğe ve hatta öldürmeğe karar vermişti. Müstebit bir mizacı vardı ve meşrutiyet taraftarı değildi¹⁷.

Sadriâzamlık görevinde de bulunan Mütercim Rüşdü Paşa ise asker kökenli olup, bilgili ve zeki ancak çok vehimli ve ürkek olduğu söylenir. Entrikacı ve menfaatperest olmakla itham edilmiştir. O da ülke bünyesine uymadığını düşündüğü meşrutiyete taraftar değildi¹⁸.

Devrin şeyhülislamı Hasan Hayrullah Efendi de bu gruptandır. Kendisine câhil ve menfaatperest olarak tanındığı için "*müfsid imam*" ve "*şerrullah*" isimleri takılmıştı. Şeyhülislamıktan azledilmesi, Sultan Aziz'e kinlenmesine sebep olmuştur¹⁹.

Rejimi değiştirecek bu dört kişinin diğer hempâları da gerçekte meşrutiyete taraftar olmayıp, herbiri şahsî menfaatlerinin peşindeydiler. Rüşdü Paşa, "*ahâliye imtiyaz vermeğe gelmez, verilene kanaat etmez*" demekde, Fetva Emni Kara Halil Efendi de Midhat Paşa'ya "*Siz devletin büyüklerisiniz, memleketin câhil Türklerini buraya toplayıp da onlardan rey sormanıza gerek yokdur, bir müşkiliniz olursa fetvâya müracaat edersiniz*" diye yol göstermekteydi²⁰.

DEVLETİN MALİ DURUMU

Meşrutiyetin ilânına tekaddüm eden yıllarda devletin malî durumunun pek içaçıcı olmadığı bilinmektedir. Nitekim bu malî bozukluklar devletin çöküşünde önemli bir âmil olmuştur.

17 İnal, I/483; Danişmend, IV/245; Öztuna, XII/58-59.

18 A. Cevdet Paşa, IV/153-154; İnal, I/101vd; Öztuna, XII/61. Sultan Aziz bunun için "Ecdadım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı, Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişin olmakdan kurtulamazdık" demiştir. Danişmend, IV/261.

19 A. Şeref, 248.

20 Süleyman Paşa: Hissi İnkılab, İst. 1326, 62 vd.

Tanzimatın ilânıyla tımar usulü kaldırılarak devlet gelirlerinin toplanmasında iltizam usulüne geçilmiş, bir ara kaldırılan bu usul sonradan tekrar kabul edilmişti. Ancak devletin gelirleri randımanlı olarak toplanamamıştır. Yine bu arada para değeri sabit tutulamamış, kapitülasyonların da menfi etkisiyle dış ticaret açığı giderek büyümüştür. Öte yandan bütçedeki açık da hatırı sayılır dereceye ulaşmıştı. Bu açığın giderilmesi için getirilen tasarruf tedbirlerinden bir sonuç alınamamıştı. Yeni vergiler konulmuş, bu da sosyal huzursuzluğa sebep olmuştur. Sanayi devrimini yapan Avrupa'nın ucuz ve seri üretilen malları gümrük vergileri gayet düşük olan ve bu devrimin hayli gerisinde kalan Osmanlı ülkelerini açık pazar durumuna getirmiş, zaten zayıf olan Osmanlı sanayisi tamamen çökmüştür. 1838 tarihinde İngilizlerle yapılan *Baltalimanı Ticâret Anlaşması* da Osmanlı ticaret ve sanayisine oldukça ağır bir darbe vurmıştır.

Bu devirde göze çarpan en önemli problem hâricî istikraz (dış borçlanma) problemidir. Kırım Harbi öncesinde Pâdişah'ın karşı çıkmasına rağmen, ilk defa yabancı devletlerden teminat karşılığı borç alınmıştır. Savaş masraflarının karşılanması maksadıyla başvurulmuş ve randımanlı olarak kullanılamayan bu istikrazı yenileri izlemiştir. Ödemede acze düşülmesi sebebiyle de devletin gelir kaynakları bu borçların ödenmesine tahsis edilmiş, giderek yabancı devletlerin müdahaleleriyle karşılaşmıştır. 1874 malî yılında bütçedeki açığın çok fazla olduğu görülmüş, bunun üzerine Sadrîâzam Nedim Paşa, 1875 senesinde meşhur Ramazan Kararnâmesiyle dış borçların tenzil olduğunu tek taraflı olarak ilân etmiştir. Bu indirimi Rus elçisi İgnatiev'in Türkiye'nin Avrupa'daki itibarının yok olması için sadrîâzama tavsiye ve telkin ettiği söylenir. Karar İngiltere ve Fransa'da büyük reaksiyon uyandırdığı gibi Türkiye'de elinde tahvil bulunan vatandaşları da büyük zarara uğratmıştı. Bu durum ülkede bir ihtilâl zemini hazırlamaya

yetmiştir²¹.

Nihayet 1881 yılında yayınlanan *Muharrem Kararnâmesi* ile zamanın Pâdişah'ı Sultan İkinci Abdülhamid, Düyûn-u Umumiyye İdâresi'ni kurarak, borç miktarlarının yarından çoğunu sildirmeyi başarmıştır²².

IV. İÇ HADİSE VE İSYANLAR

Fransız ihtilâlinin dünyaya saçtığı kavmiyetçilik tohumları Osmanlı ülkelerinde de kendisini göstermeye başlamıştır. XIX. asrın başlarında Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve en son Memleketeyn (Eflak ve Boğdan) ayaklanarak müstakil birer devlet haline gelmişlerdir.

1. Hersek ve Karadağ İsyanı

Karadağ'ın Hersek üzerinde taleplerde bulunması üzerine 1858 yılında vuku bulan bir muharebede Karadağ galip gelmişti. Arkasını Rusya, hatta Fransa'ya dayayan Karadağ, 1861'de isyan eden Hersekli Hristiyanlara destek vermiş, Avusturya da âsilere yardım etmişti. Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa kumandasındaki ordu, Hersek isyanını bastırdıktan sonra Karadağlıları da büyük bir bozguna uğratmıştır. bunun ardından barış imzalanmışsa da Karadağ isyanının sebepleri ortadan kaldırılamamıştır²³.

2. Romanya Hadisesi

Eflak ve Boğdan da kavmiyetçi cereyanlardan nasibini almıştı. 1859'da iki beyliğin Prens Couza'nın hükümdarlığı altında birleştirilmesi kararlaştırıldı. Bâbiâli, bunu 1861'de

21 A. Sâib, 52; Danişmend, IV/249-250; Öztuna, XII/53; Karal, VII/223 vd.

22 Öztuna, XII/136-137.

23 A. Midhat, I/132 vd; M. Celâleddin, I/69 vd; Danişmend, IV/201-202; Karal, VII/3 vd.

Prens'in hayatıyla kâim olmak üzere kabul etti. Bir takım hatalı tavırları Prens'i tahtından edince, yerine Prusyalı-Alman Hohenzollern hanedanından Karl getirildi. Avrupa devletlerinin entrikaları karşısında bâbiâli bu emrivâkiyi kabul etmek zorunda kaldı²⁴.

3. Sırp İsyanı

Belgrad'da Sırp'ların ayaklanması üzerine kale kumandanı Âşir Paşa isyancıların üzerine top ateşi açmış, bu hadiseyi daha da büyötmüştür. Rusya ve Fransa baskısıyla karşılaşan Bâbiâli, 1862'de İstanbul Protokolü'nü imzalamıştır. Buna göre Belgrad'daki Türk karakolları kaldırılıyor ve Sırbistan'daki iki küçük Türk kalesi Sırlara terk ediliyordu. Böylece sadece üç kale Türklerde kalıyordu. Bundan cesaret alan Sırp Prensi Milân Obrenoviç, 1867'de Batılı devletlerin yardımıyla bu son kaleleri de diplomatik yoldan ele geçirmiştir²⁵.

4. Girit İsyanı

Yunanistan istiklalini elde ettikten sonra Türkiye'den toprak koparmak için çalışmağa başlamış, ilk olarak da Girit'e göz dikmiştir. Burada Hristiyan halk, Müslüman halktan sayıca biraz fazlaydı. Stratejik önemi bulunan adaya Rusya silah yığıyor, Yunanistan'ı tahrik ediyordu. 1866'da Girit'te Yunan komplosuyla bir isyan başladı. Başta zor kullanmak istemeyen Bâbiâli bir netice elde edemeyince Serdar-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa kumandasında bir orduyu adaya çıkararak âsileri durdurdu. Bu esnada Avrupa devletleri de araya girmişlerdi. 1867'de Sadrıâzam Âli Paşa teftişe gittiği adaya yeni

24. Ali Fuat Türk geldi: Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye, C.I, 2.b, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ank. 1987, 177-209; Danişmend, IV/205-206; Öztuna, XII/31-32; Karal, VII/7 vd; Coşkun Üçok: Siyâsal Tarih, Ank. 1980, 144-145.

25. Danişmend, IV/198-199, 202-203, 215-216; Öztuna, XII/30; Karal, VII/13 vd; Üçok, Siyâsal Tarih, 145.

bir statü verildiğini ilân etti. Bu muhtariyet demekti ve buna göre Hıristiyanlar ada idâresinde büyük ölçüde söz sahibi oluyorlardı²⁶.

5. Mısır Meselesi

Mısır vâlisi İsmâil Paşa, vaktiyle Sultan Mecid tarafından Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya verilen fermanın verasete dair hükümlerini değiştirmek için yıllarca uğraşmış, bolca rüşvet bile dağıtmıştı. Nihayet Âli ve Fuad Paşalar 1866'da Pâdişah'tan Mısır vâliliğinin, vâlinin en büyük oğlundan en büyük oğluna geçeceğine ve Mısır vâlisine İngiltere'deki kral nâibinin muadili demek olan "*hıdiv*" ünvanının verilmesini dair bir ferman aldılar. Böylece İsmâil Paşa'nın kendisinden birkaç dakika küçük ikiz kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa veliahdlıktan düştü; bunun üzerine servet nüfuzunu kullanarak Âli Paşa aleyhine çalışmaya başladı. Bu sırada Sultan Aziz, İsmâil Paşa'nın kızı ile evlenmek istediye de Fuad Paşa'nın muhalefeti üzerine vazgeçti.

1862'de Mısır'a hâricî istikraz (dış borçlanma) yapabilme yetkisi tanınmıştı. 1873'e dek dışardan hatırı sayılır bir borç alınmış, Mısır maliyesi giderek kötüleşmişti. Bu sebeple Süveys kanalı hisseleri 1875'de İngiltere'ye satılmış ise de malî durum düzeltilememiştir. Mısır'da Düyûn-u Umumiyye Sandığı kurularak, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin Mısır'ın iç işlerine müdahale etmeğe başlamasına vesile olmuştur. Böylece Hıdiv'in otoritesi, Mısır'ın malî ve idarî istiklali büyük bir darbe yemiştir. 1879'da İsmâil Paşa hıdivlikten azledilerek veraset usulü eskiye döndürülmüştür.

26 A. Midhat, I/135 vd; Türkgeldi, III/ 9-71; Öztuna, XII/32 vd; Karal, VII/39 vd. Şu beyitle Paşa'nın bu icraati tenkit edilmişti: "Kapıcızâde ile Köprülüzâde'nin farkı budur, Birisi aldı Girid'i birisi verdi bugün". Burada Girit fâtihi Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'ya ve Âli Paşa'nın babasının Mısır çarşısının kapıcısı olduğuna telmih vardır. A. Şeref, 72.

Nihayet 1882'de de İngiltere bir bahaneyle Mısır ve Sudan'ı işgal etmiştir²⁷.

6. Bulgar İsyanları

Avrupa'daki 1848 ihtilalleri Bulgarlarda da kavmiyetçi hisler uyandırmıştı. Maamâfih Balkan kavimleri içinde Osmanlı Devleti'ne karşı en geç ayaklananlar bunlardı. Rusya ve Panislavizm siyaseti bu isyanlarda büyük rol oynamıştır.

Bulgarlar ilk başta papazların zulmüne karşı ayaklanmış, ve bunun neticesinde Rum kilisesinin vesayetinden kurtularak müstakil Bulgar kilisesini 1870'de kurmuşlardır. Bâbıâli'ye karşı ise ilk 1862'de isyan eden Bulgarlar, o sıralar vâli olan Midhat Paşa tarafından sakinleştirilmişlerdir.

1876 Nisanında ise yine Rus tahrikiyle Bulgaristan'da geniş bir isyan vuku'a gelmiş, büyük bir müslüman katliâmı başlamıştır. İgnatiev'in telkiniyle Nedim Paşa hadiseye başta gereken önemi vermemiştir. Bir süre sonra bölgeye gelen Osmanlı ordusu isyanı bastırmıştır. Bu arada ihtida etmek, yani müslüman olmak isteyen bir Bulgar kızına engel olmak üzere büyük bir gayrimüslim kalabalık toplanmış, buna Avrupalı konsoloslar da müdahale etmiş, işe Müslümanlar da karışınca konsolosların öldürülmesiyle sonuçlanan bir fitne meydana gelmişti. Bu da Avrupa kamuoyunda Türkiye'nin zaten kötü olan durumunu daha da bozmuştur. Rusya ve Yunanistan'ın tertiplediği açık olan bu hadise *Selânik Vak'ası* diye bilinir²⁸.

7. Karadeniz'in Tarafsızlığının Kaldırılması

Rusya, Paris muahedesiyle Karadeniz hususunda

27 Danişmend, IV/206 vd; Öztuna, XII/32 vd; Karal, VII/39 vd.

28 A. Midhat, I/141 vd; M. Celaâleddin, I/91 vd; Danişmend, IV/231-232, 251 vd; Öztuna, XII/54; Karal, VII/83 vd.

getirilen hükümleri değiştirmek için mücadele etmekteydi. 1870'de bunun için Bâbîâli'ye başvurduysa da red cevabı almıştı. Bunun üzerine tek taraflı olarak kendisini bu hükümlerle bağlı saymadığını ilân etmiş, 1871'de Londra'da toplanan konferansta da Bâbîâli bunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu da Rusya'yı yeniden Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit hâline getirmiştir²⁹.

8. Hersek İsyanı

1875 senesinde yine Rusya ve Avusturya'nın gizli tahrikleri üzerine sıradan bahanelerle Hersekli Hıristiyanlar, Karadağ kuvvetlerinin de desteğini elde ederek Osmanlı ordusuna karşı çarpışmaya girişmişlerdir. Başta ciddiye alınmaması ve Osmanlı kuvvetlerinin sayıca az olması sebebiyle âsiler giderek başarı kazanmışlar; isyan bir sene sonra giderek kısmen bastırılmaya başlanmışsa da müzminleşerek 93 harbini doğuran olaylardan biri durumuna gelmiştir³⁰.

V. REJİME MUHALEFET

1. Fikrî Muhalefet ve Yeni Osmanlılar

Osmanlı Devleti'ni bilim ve teknikte Avrupa seviyesine getirebilmek maksadıyla XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'ya tahsil için öğrenci gönderilmesi usulü yerleşmiştir. Osmanlı Devleti üzerinde emelleri bulunan Avrupa Devletleri, bu öğrencileri, Osmanlı bürokratlarına yaptıkları gibi, kendi planlarına elverişli duruma getirmeye çalışmışlardır. Bu öğrenciler de parlak Avrupaî fikirlerin etkisinde kalarak, Tanzimat reformlarını yeterli görmeyip, devletin mevcut sistemini değiştirmekle en azından meşrutî monarşiye

29 Türkgeldi, I/211-226; Danişmend, IV/233; Öztuna, XII/53 vd; Üçok, Siyasal Tarih, 146-147.

30 M. Celâleddin, I/69 vd, 204 vd; A. Sâib, 154 vd; Engelhardt, 256 vd; Danişmend, IV/246-247; Karal, VII/72 vd.

geçilmesini her iyiliğin başı olarak kabul etmişlerdir³¹. İşte kimi çevrelerde Jön Türkler de denilen Yeni Osmanlılar hareketi böylece ortaya çıkmıştır.

Bu hareketin kökü, 1865'de İstanbul'da kurulan *İttifak-ı Hamiyyet* 'de aranabilir. İtalyan *Carbonari* teşkilatının programını benimseyen bu harekete başlıca Şinâsî, Nâmık Kemal, Ziyâ Paşa, Ali Suâvî ve Ebuzziyâ Tevfik dâhillerdi ve kalemleriyle Pâdişah'a ve rejime ağır eleştirilerde bulunuyorlardı. Öncelikle Âli Paşa'nın sadâretine son verdirmeğe ve yerine kendilerine yakın birini getirmeğe çalışıyorlardı. Grup bir cemiyet halini alıp toplantılar yapmaya başlayınca hükûmet takibata girişmiş, cemiyet ileri gelenleri tutuklanmışsa da sonra bunlara ülkenin çeşitli yerlerinde yüksek görevler verilmiş, ancak kabul etmeyen N. Kemal ve Ziyâ Paşa selâmeti Avrupa'ya kaçmakta bulmuştur. Bu defa muhalefetlerini burada sürdürmüşlerdir.

Başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri de onları yürekten desteklemiştir. Bu sıralarda evvelce Mısır veraseti sebebiyle Sultan Aziz ve Osmanlı hükûmetine kin besleyen Mısır prensi Mustafa Fâzıl Paşa da Avrupa'daydı ve Yeni Osmanlılara katılarak onlara sahip olduğu muazzam servetiyle yardım etmiştir. Yukarıda da geçtiği üzere. Mustafa Fâzıl Paşa, Mısır hıdvî İsmâil Paşa'nın küçük kardeşiydi. Bâbîâli, Mısır hıdvîliğinin, Kavalalı ailesinin en yaşlı ferdine değil de, en büyük oğula intikali esasını getirmesi üzerine veliahdlikten düşmüştü. Yine bu sırada Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ismini benimseyerek İngiltere'den Fransa'ya geçmişler, Avrupa'da gazeteler çıkararak fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Burada mükemmel bir fikir sistemi ileri sürmekten çok, belli başlı bir kaç nokta üzerinde durmuşlar ve meşrutiyetin ilânı ve tüm azınlıklara Avrupaî tarzda hak ve hürriyet tanınması gibi hep aynı şeyleri tekrarlamışlardır.

31 Münici Kapanı: Kamu Hürriyetleri, 3.b, Ank. 1970, 90.

Zamanla aralarında fikir ayrılığı çıkan Jön Türklerden Ali Suâvî ve Mustafa Fâzıl Paşa ihtilal taraftarı, Ziyâ Paşa ve Nâmîk Kemal ise fikrî mücadeleden yana idiler. Bu sırada Avrupa'yı ziyaret eden Sultan Aziz, Jön Türk ileri gelenleriyle görüştü ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın Türkiye'ye dönmesi durumunda afvını kabul ile kendisine nâzırlık verdi. Bu "ihanet" üzerine Jön Türkler parçalandı. Ali Paşa'nın ölümüyle Ali Suâvî dışında hepsi Türkiye'ye döndü ve devlet işlerinde görev aldılar. Bir kısmı muhalefetlerini, Midhat Paşa liderliğinde, bu defa Sultan Aziz'e karşı gizlice devam ettirdiler, bu sırada Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi için çalıştılar, Sultan Murad'ın cülûsunda rol oynadılar. Meşrutiyetin ilânıyla faaliyetlerini aleniyete döktülerse de, bir müddet sonra cemiyetin Sultan Abdülhamid tarafından kapatılması üzerine ilk devre faaliyetleri sona ermiş oldu³².

Jön Türklerin hedefleri olarak ön planda meşrutiyet ve hürriyet fikirleri yer almaktaysa da, esasen aralarında bir fikrî birlik olmayıp, her grubun ayrı maksadı vardı. Azınlıklar istiklal, diğerleri ise ikbal peşindeydiler. Meşrutiyet, hürriyet gibi câzip ve o gün için moda kelimeleri kullanmaları, Avrupa kültürü hayranlarınca çok tutulmalarına sebep olmuşsa da, buradaki tavırları taklitten öte geçememiş, devlet kademelerinde yer almak ve meşhur olmak, hatta kendi ailesini hanedan yapmak maksadıyla azınlıklarla, hatta eşkiya çeteleriyle ve Avrupa devletleriyle işbirliğinden çekinmemişlerdir.

Jön Türklerin hemen hepsi bürokrasiden yetişme olup, birbirlerini yakından tanımaktaydılar. Bir kısmı saraya mensup, bazıları da zengin kimselerdi. Dolayısıyla siyasî ihtirasları ailelerinden miras kalmış gibiydi. Ayrıca çoğunun mason klüplerine mensup ve ateizmi benimsemiş kişiler

32 Şerif Mardin: Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, Ank. 1964, 7 vd; A. Sâib, 112 vd; A. Şeref, 136 vd; Davison, 193 vd; Danişmend, IV/212-213; Okandan, 116 vd; Karal, VII/299 vd; Lewis, 149 vd.

olması, fikir ve faaliyetlerini etkilemiştir.

Teşkilat bakımından zayıf olan Jön Türklerin siyasî lider, sabit merkez ve şubeleri bulunmaktaydı. Faaliyetleri siyasî program ve usullerine inhisar ederdi. Programları Osmanlı teb'asının eşitliği, teb'anın haklarının kanun teminatı altına alınması, meşrutiyetin kurulması; usulleri de genellikle şiddete başvurmadan propagandayla maksada varılmasıydı. Bu hareketin en önemli simâsı Nâmık Kemal, Tanzimat devrini ve bu devirde çıkarılan fermanları anayasa hakları yönünden yeterli görmemekte, Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa niteliği taşımadığını, ancak "*hürriyet-i efkâr, hâkimiyet-i ahâli ve usul-i meşveret*" esaslarını içeren bir metnin bir "*şarnâme-i esasî*" sayılabileceğini, bir an önce Osmanlı Devleti için bir "*nizâmat-i esasiye*"nin ilân edilmesi gerektiğini söylemektedir³³. Öte yandan, Yeni Osmanlılar, bilhassa Nâmık Kemal, siyasî reformlara İslamî bir temel bulmak hususunda da hayli gayret sarfetmiş, meşrutiyetin ve millet meclisin şer'îliği üzerinde durmuştur³⁴. Bununla beraber Jön Türkler arasında cumhuriyetçi ve ihtilal taraftarı olanlar, hiç değilse bundan bahsedenler yok değildi³⁵.

Jön Türkler, Türkiye'de ilk defa siyasî tenkit devrini açmış ve iktidar karşısında ilk defa modern bir muhalefet partisi olarak (Kuleli vak'ası sayılmazsa) kabul edilmektedir³⁶. Avrupa'da aydınlanma çağı ve bilhassa Fransız ihtilali ile yayılan fikirlerden çok etkilenmişler, bu sebeple akıl ve mantığa fikir sistemlerinde büyük bir yer vermişlerdir. Bu arada batı dünyası hakkında fikir edinmişler, Türkiye'deki batılılaşma yolunda büyük rolleri olmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıların farkında ve bundan kurtulmanın da tek yolunu ıslahat ve bu meyanda meşrutiyetin ilânıyla hürriyetin

33 Okandan, 120.

34 Lewis, 143-144.

35 Okandan, 125-126; Karal, VII/307 vd.

36 Karal, VII/313-314.

getirilmesi olarak görmüşlerdir³⁷. Bununla beraber parlak ideallerinin her ülkede uygulanama-yacağına farkında olmadıkları gibi, esasen hiçbir Avrupa devletinin anayasasını incelemiş ve Osmanlı Devleti ile kıyaslamış değillerdi. Osmanlı halkının böyle bir idareye hazır olup olmadığını, halkın etnik durumunu ve bu halklara XIX. yüzyılın başından beri hulûl eden kavmiyetçilik şuurunu gözönüne almamışlardır. Avrupa hayranı olmakla beraber, bu hususları gözden ırak tutmayan tecrübeli Tanzimat ricâlinden işte bu bakımdan ayrılırlar³⁸. Jön Türkler, programlarını tam olarak yerine getiremedilerse de Şûra-yı Devlet ve yeni vilâyet düzeninin kurulmasıyla tâbiyet kanununun çıkarılmasında ve daha çok meşrutiyetin ilânında önemli bir rol oynamışlardır³⁹.

Tanzimat devresiyle vatandaşların hak ve hürriyetlerinin hukukî metinlerle temini teşebbüsünden sonra objektif anlamda bir anayasaya gidilmesi doğal idi. Bu teşebbüsün de halk kitlelerinden gelmesi beklenirdi. Bu sebeple anayasanın bir ideolojisinin bulunması da normal sayılırdı⁴⁰. Ancak Osmanlı Devleti'nde ilk anayasa, diğer anayasa metinlerinde de olduğu gibi, ne bir halk hareketi neticesinde ilân edilmiş, ne de bir ideolojiye dayanmıştır. Halbuki Batı ülkelerindeki anayasa fikrine, genellikle liberalizm, rasyonalizm ve ferdiyetçilik gibi cereyanların büyük etkisi olmuştu. Osmanlı Kanun-u Esasîsinde ise böyle bir fikir cereyanının etkisine rastlanmaz. Birinci Meşrutiyetin ilânı her ne kadar ülkede rejim değişikliği ve anayasa isteyen bir zümre tarafından gerçekleştirilmişse de,

37 Suna Kili: "1876 Anayasası ve Çağdaşlaşma Sorunu", Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı Armağanı, AÜSBF, 1978, 192.

38 A. Şeref, 138-139; Danişmend, IV/214-215.

39 Danişmend, IV/214-215.

40 Abadan/Savcı, 32; Coşkun Üçok: "1876 Anayasasının Kaynakları, Özellikle 1851 Prusya Anayasası", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Ankara 1976, 3.

Jön Türkler diye bilinen entellektüel grup, halk arasında kendisine bir dayanak bulmuş değildi. Bu da yeni rejimin devamını tehlikeye düşürmüştür. Osmanlı Devleti'nde görülen, anayasanın aşağıdan gelen değil, fakat yukarıdan empoze edilen bir teşebbüsün sonucu olduğudur. Nitekim Meşrutiyetin kurucusu Midhat Paşa, azil ve sürgün edildiğinde, arkasında umduğu kimselerin hiçbirini bulamamış, halk bu hadiseye bir reaksiyonda bulunmadığı gibi; hatta parlamentonun feshi ve Kanun-u Esasî'nin tâtilinde de uzun yıllar karşı çıktığı görülmemiştir⁴¹. Bununla beraber bu fikrî cereyan, semeresini kısıtlı da olsa yıllar sonra vermiş, halk giderek siyasete daha çok ilgi duymaya başlamış, bir başka tabirle siyasîleşmiş, bu, daha sonra belirli bir kitle itibariyle de olsa halkın ilânında rol aldığı II. Meşrutiyet'i doğurmuştur.

Sonuç itibariyle, önce de söylendiği gibi, Kanun-u Esasî, bir millî kitle hareketinden doğmadığı gibi sosyal, ekonomik, siyasî ve hukukî doktrin ve ideolojiden de mahrumdu; zaten ilânında rol alanların çoğu böyle fikirler taşımaktan çok uzak, hatta meşrutiyetçi bile olmayıp rejimin değişmesinden başka bir şey düşünmeyen kimselerdi. Anayasaların hazırlanmasında, bunu zorunlu kılan sosyal, siyasî, hukukî, iktisadî, mahallî ve millî ihtiyaçların gözönüne alınması gerekir. Halbuki bu Kanun-u Esasî'yi hazırlayan komisyon üyelerinin hiçbiri uzman değildi. Bu sebeple eksik bir taklitçilik yolu seçilmiş, birkaç yabancı devlet anayasası karma yapılarak bu metin hazırlanmıştır. Dolayısıyla Kanun-u Esasî'nin hangi sebepler altında hazırlandığını, bu sebeplerin doğurduğu sonuçları ve hedeflenen siyasî sistemi, bahse konu metinden anlamak imkânsızdır⁴².

41 Okandan, 197; Kili, 195-196.

42 Okandan, 145-146.

2. Fiilî Muhalefet

A. Cidde ve Lübnan Olayları

Zaten bir halk desteğinden mahrum olan Tanzimat Fermanı'nın maddeleri, gereği gibi tatbik de edilemeyince, Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde bir takım hoşnutsuzluklar, hatta isyanlar başgöstermiştir. Niş ve Vidin'deki isyanlar bu kabildendi. Ancak bunlar rejim aleyhtarı olmaktan çok, vergi reformlarının kötü uygulanışına karşı çıkmıştı⁴³.

İslahat Fermanı'ndaki teb'anın eşitliği prensibinin Müslümanlar arasında doğurduğu reaksiyon ve bu arada dışarıdan kışkırtılan azınlıkların taşkınca hareketleri üzerine patlak veren olaylardan en önemlisi 1272/1858 tarihinde Cidde'de vuku'a gelmiştir. Esir ticaretinin yasaklanmasının fitilini ateşlediği fitnede, yabancı devlet misyonundan bazılarının da ölmesi üzerine, İngiliz-Fransız donanması limana girerek şehri bombardımana tutmuş, bilahare ileri gelenlerden olayların fâili sayılan on kişi idam edilmiştir. Bu olay, birkaç yıl sonra ortaya çıkacak olan Lübnan buhranının da habercisi kabul edilmektedir⁴⁴.

Cebel-i Lübnan sancağı pekçok farklı mezhepten insanı barındırmakta ve öteden beri özel bir tarzda yönetilmekteydi. Bir ara Mısır askeri tarafından işgal edilmesi bölgedeki düzeni bozmuştu. Ayrıca Tanzimat Fermanı ile getirilen malî reformlar sancağın sosyal dengesini altüst ettiği için kabul görmemiş, bunun üzerine devlet gelirlerinin toplanmasında Tanzimat'dan önce burada câri *mukâtaa* usulü, yalnız buraya mahsus olmak üzere yerinde bırakılmıştı. Bununla beraber Lübnan'da etnik menşeli isyanlar devam etti. Fransa genellikle aynı mezhepte olduğu Hıristiyanları tahrik ederken, İngilizler

43 Halil İnalçık: "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten C:XXVIII, S:112, 1964, s.640 vd.

44 A. Cevdet Paşa, I/101 vd; Danişmend, IV/186; Karal, VI/32-33.

de buna karşılık Dürzîleri desteklemekteydi. Bâbiâli, sancığın otonom idaresini kaldırmaya çalıştıysa da başaramadı. Bir süre sonra sancak idaresi (1842) Sayda'daki Osmanlı vâlisine bağlı Hıristiyan ve Dürzî iki kaymakam arasında paylaştırıldı. Bu usulün de yürümemesi üzerine ve Avrupa devletlerinin müdahaleleriyle sancakta yaşayan herkesin memnun olacağı umulan köklü bir reform yapıldı (1860). Buna göre sancaktaki her etnik grup idarede söz sahibi oluyordu. Bu reformların diğer Osmanlı vilâyetlerinde tatbikinden kaçınılmışsa da bilhassa adlı şahadakeriler ülkenin tamamında yapılacak reformlara öncülük ve örnek teşkil etmiştir⁴⁵.

B. Kuleli Vak'ası

Kamuoyunda Tanzimat'a karşı beliren bu hoşnutsuzluk üzerine gizli bir cemiyet faaliyete geçmiş, fakat cemiyetin toplantısı hükûmetçe haber alınınca mensupları tutuklanarak Kuleli kışlasına hapsedilmiştir⁴⁶. Bunların sorgularını Midhat Paşa, muhakemeyi ise Sadrîâzam, Şeyhülislam, Serasker, Meclis-i Âli-yi Tanzimat, Meclis-i Dâr-ı şurâ-yı Askerî başkanlarından oluşan bir heyet yapmıştır. Tahkikat dosyası Heyet-i Vükelâ (kabine) tarafından incelenerek ceza kanunu hükümlerine göre ağır cezalar verilmişse de Pâdişah idam cezalarının afvetmiştir.

Mahiyeti tam olarak anlaşılamayan Kuleli Vak'ası kimilerine göre Sultan Mecid'e karşı bir suikast ve Tanzimat devrine bir tepki olarak görülmüş; kimilerine göre ise meşrutiyet taraftarı bir hareket olarak nitelendirilmiştir, çünkü

45 İ. Hakkı Paşa, I/342-348; Danişmend, IV/132-133, 191-196; Davison, 108; Karal, VI/33-42; Engelhardt, 44-46, 115-118. Geniş bilgi için bkz Haluk Ülman: 1860-1861 Suriye Buhranı, Ank. 1966; P. Louis Gabriel: In the Ashes-A Story of Lebanon, Pennsylvania 1978; İrfan C. Acar: Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu Ank. 1989.

46 Vak'aya bu sebeple Kuleli Vak'ası denilmiştir, yoksa Kuleli ile başkaca bir alakası yoktur.

mensupları sonradan Jön Türklere katılmıştır⁴⁷. Şurası muhakkaktır ki, 1859 tarihinde vuku'bulan Kuleli Vak'ası Pâdişah'ı tahttan indirmek için gizli bir teşekkülün ilk örneği olup, rejime karşı teşkilatlanma fikrinin doğduğunu gösteren ve Birinci Meşrutiyet'e kadar giden gelişmenin öncülüğünü yapan bir harekettir. Rejim aleyhtarlığı bu olaydan sonra belirgin bir mecrâya dökülmüş, önce de anlatıldığı üzere Jön Türkler ile ayrı bir önem kazanmıştır. İktidarda Nedim Paşa gibi ehliyetsiz devlet adamlarının bulunması bu muhalefeti daha da arttırmış, artık Pâdişah'ın değiştirilmesiyle her şeyin çözüleceği kanaati yayılmıştır.

C. "Talebe-i Ulûm"un Ayaklanması

1876 yılına gelindiğinde ihtilal zemini hemen hemen oluşmuş gibiydi. Nedim Paşa'nın Avni Paşa'yı Bursa vâililiğine gönderip, Midhat Paşa'yı Adliye Nâzırlığı'ndan azletmesi, ihtilal elebaşlarını telaşa düşürmüştür. Hersek isyanı, Bulgar ihtilali, Selânik vak'ası, Avrupa kamuoyunun Türkiye aleyhine dönmesi, Avrupa devletlerinin müdahaleleri, Osmanlı Devleti'nde büyük heyecan ve galeyana uyandırmakta ve yegane sorumlu olarak da Nedim Paşa görülmekteydi. Söylentiye göre, Midhat Paşa, Veliahd Murad Efendi'den aldığı paraları, medreselerin yüksek sınıflarında okuyan öğrencilere, belki de öğrenci kılığındaki serserilere dağıtarak bunlara Bâbiâli'de Sadrîâzama karşı gösteri yapmış ve böylece Nedim Paşa'yı istifaya zorlamak istemiştir. Bu arada yine aynı yoldan, Sultan Aziz'in veraset usulünü değiştirerek oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'yi veliaht yapacağı, bunu gerçekleştirmek için de kırkbin Rus askerinin İstanbul'a getirileceği dedikodusu yayılarak, halk Pâdişah'a karşı kışkırtılmaktaydı. Midhat Paşa'nın ve yaşadığı devrin Tanzimat'tan ne kadar uzaklaştığı, hükûmet İşlerinin eskisi gibi sokakta halledilmeye

47 Danişment, IV/188 vd; Aldıkaçtı, 47-48; Ayrıca bakınız Uluğ İğdemir: Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma, Ank. 1937.

çalışılmasından bellidir. Ekseri Rumeli'li olup, buradaki feci olaylardan aileleri bizzat etkilenen bin kadar öğrenciye aşağı tabakadan halk da katılarak Bâbîâli önüne gelmiş ve Sadrîâzam ile Şeyhülislamı istemediklerini bildirmişlerdir. Sâdrîâzam Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi makamlarından az önce ayrılmışlardı. Rus elçisi, bir yandan Türklerin gayrimüslimleri katletmek üzere olduğunu yaymakta, öte yandan da hareketin zorla bastırılmasını Saray'a telkin etmekteydi. Sultan Aziz, Ruslardan çekindiği için Nedim Paşa'yı azledemiyordu. Bu sebeple zor kullanmak yerine âsilere nasihat heyeti gönderildiyse de dinletilemedi. Bunun üzerine Nedim Paşa azledilerek yerine "*erkân-ı erbaa*" denilen ve Sultan Aziz'e muhâlif zefattan Mütercim Rüşdi Paşa sadrîâzam oldu. Hasan Hayrullah şeyhülislamlık, Hüseyin Avni seraskerlik makamlarına ve Midhat Paşa da mecâlis-i aliyyeye (devlet bakanlığı) getirildi⁴⁸. Midhat Paşa'nın bu olayda doğrudan parmağı olmadığı kabul edilse bile buna ses çıkarmadığı, hatta bunu bir fırsat bildiği söylenebilir.

VI. TAHT DEĞİŞİKLİKLERİ

1. Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi

Rüşdü Paşa'nın tekrar sadârete getirilişi, Midhat Paşa'nın hiç hoşuna gitmemiştir. Zaten Sultan Aziz tahtta kaldıkça istenilen gayeye erişilmesi de imkânsız görünmekte, bu sebeple daha etkili yollara gidilmesi gerekmektedir. Midhat Paşa, Şeyhülislam Hasan Hayrullah, Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, Askerî Şurâ Reisi Redif Paşa, Fetvâ Emîni Filibeli Kara Halil Efendi, Şirvânîzâde Ahmed Hulûsî Efendi ve Hüseyin Avni Paşa ile beraber diğer bazı devlet ricâli, Askerî Mekteb Kumandanı Süleyman Paşa ve Veliahd Murad Efendi, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi hususunda anlaştılar. Bu

48 A. Midhat, I/208 vd; M. Celâleddin, I/140 vd; A. Sâib, 160 vd; A. Cevdet, IV/151; Davison, 325-326; Okandan, 126; Danişmend, IV/253-254; Öztuna, XII/54-55; Karal, VI/102-103; Lewis, 158 vd.

zevattan sadece Midhat Paşa ve Süleyman Paşa meşrutiyetçi olup, diğerleri şahsî emeller peşindeydiler. Murad Efendi'yi kendilerine yakın bulan ve vezirlik hayalleri gören Jön Türkler de bu işe taraftardılar. İngiliz elçisi Sir H. Eliot'a da haber verilmişti; İngiltere, Nedim Paşa'yı sadârete getirdiği için Sultan Aziz'den yüz çevirmişti. Bu arada Midhat Paşa, Fetva Emini Kara Halil'e düzmece bir fetva da yazdırmıştı. Kararlaştırılan darbe gününden evvel, 29. V. 1876'da saray kuşatılarak Şehzâde Murad Efendi dairesinden çıkarılmış ve kendisine çete mensuplarınca bi'at olunmuştur. Bu sırada culûs topları atılarak durumdan haberdar edilen Sultan Abdülaziz, çaresiz, ailesiyle beraber sarayı terketmiş ve Topkapı Sarayı'nda amcası Sultan III. Selim'in Şehit edildiği daireye hapsolunmuştur. Bu arada halkın çok sevdiği bu eski hükümdarın serveti de yağma edilmiştir. Sultan Aziz daha sonra Ortaköy sarayı'na naklolunmuş ve burada kendisine revâ görülen pek çok eziyetten sonra 4. VI. 1876'da odasında ölü bulunmuştur. Daha sonra yapılan muhakeme sonucu, Avni Paşa'nın emriyle katledildiği ortaya çıkmış ve hukuken sabit olmuştur. Hadiseye intihar süsü verilmişti, maamâfih Sultan Aziz'in öldürülmeyip intihar ettiği kanaatini taşıyanlar da vardır⁴⁹.

On gün sonra eski Pâdişah'ın kayınbiraderi Erkân-ı Harb Binbaşısı Çerkes Hasan Bey, kabine toplantısını basarak Pâdişah'ın vefatına sebep olan Hüseyin Avni ve Hâriciye Nâzırı Râşid Paşaları öldürmüş, diğer bir kaçını da yaralamışsa da kendisi bilahare idam edilmiştir⁵⁰.

49 A. Midhat, I/214 vd; A. Sâib, 192 vd; M. Celâleddin, I/153; A. Cevdet, IV/154-155; Davison, 330-336; Danişmend, IV/256 vd. 267 vd; Öztuna, XII/55 vd; Karal, VII/105 vd; VII/355 vd; Okandan, 127 vd. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna: Bir Darbenin Anatomisi, İst. 1987; Mabeynci Fahri Bey: İbretnümâ, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ank. 1968; Midhat Sertoğlu: "Abdülaziz Ailesi'nin Başına Gelenler", Yıllar Boyu Tarih Dergisi, S: 6, Haziran 1984, s: 14-19.

50 A. Cevdet, IV/159-160; Danişmend, IV/280-282; Öztuna, XII/79-81; Geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı: "Çerkes Hasan Vak'ası", Belleten 33, Ank. 1945.

2. Sultan Murad'ın Cülûsu

Sultan V. Murad'ın saltanatında iktidar Mütercim Rüşdü ve Midhat Paşalar elinde paylaşılmıştır. Bilhassa Rüşdü Paşa bu günlerde neredeyse Pâdişah mesabesindeydi⁵¹. Bununla beraber Midhat Paşa, cülûs sebebiyle yayınlanan hatt-ı hümayunda darbenin gerçek gayesinin yer almasını sağlayamamıştı. Pâdişah millet meclisi teşkil yerine, kötü durumdaki devlet işlerinin ıslah edilmesi gerektiğini söyleyerek Midhat Paşa'yı hayal kırıklığına uğratmıştır⁵². Sultan Abdülaziz'in üzücü vefatı ve Çerkes Hasan Vak'ası, Sultan Murad'ın zaten bozulmuş âsâbını daha da bozmuş; bunun üzerine zamanın ricâli Pâdişah'ın tedavisi imkânsız bir hastalığa tutulduğuna dair bir rapor elde etmişler, Şeyhülislam'dan da fetva alınmıştır. Veliahd Abdülhamid Efendi durumdan haberdar edilerek kendisinin meşrutiyet ve bir anayasa ilânı şartıyla tahta çıkarılabileceği söylenmiştir. Kabinenin de kararıyla Sultan Murad tahttan indirilerek yerine Şehzâde Abdülhamid Efendi 16.VIII.1876'da tahta çıkarılmıştır. Birkaç ay sonra eski hükümdarın şuuru düzelmişse de yirmisekiz sene Çırağan sarayında hapis hayatı yaşayarak, bir anlamda amcası Sultan Abdülaziz aleyhine giriştiği komplonun karşılığını görmüştür⁵³.

51: Inal, I/342; A. Cevdet, IV/160.

52: A. Midhat, I/228 vd; Davison, 339-340; Danişmend, IV/265; Okandan, 128 vd; Karal, VII/352.

53: A. Midhat, I/264 vd; M. Celâleddin, I/161; Davison, 353-354; Öztuna, XII/81 vd; Danişmend, IV/283-284; Karal, VII/36 vd. Sultan Murad'ın tahttan indirilişi için şu beyitle tarih düşürülmüştür: (A.Şeref, 158)

56 "Doksan üçde doksan üç gün

57 Pâdişah-ı mülk olub

Göçdü matemgâhına Sultan Murad-ı nâmurad"

VII. DIŞ ETKİLER

1. Anayasacılık Cereyanı

Tarihî ve sosyal şartların meydana getirdiği millî cemiyetin, muayyen bir ülke üzerinde siyasî teşkilatlanmasını ifade eden ve diğer bütün toplulukları içine alan devletin bir esas kuruluş nizamının, yani anayasasının olması tabiidir⁵⁴. İlk devirlerde de bu anlayışın mevcut olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılda aydınlanma çağı ile beraber Avrupa'da anayasayı devlet iktidarını sınırlamaya yarayan bir vasıta olarak gören ve kendisini daha çok kuvvetler ayrılığı şeklinde gösteren anayasacılık cereyanı doğmuştur. Bu cereyanla beraber anayasa kavramından da -ilave olarak- siyasî teşkilatın açık bir şekilde tayin ve tesbit edildiği bir metin anlaşılmaya başlanmıştır. Zira o sıralar daha çok mutlak monarşilerle mücadele eden ve temel hak ve hürriyetleri teminat altına alma maksadı güden fikir hareketleri yaygın olup, bu gayeyi gerçekleştirebilecek en etkili çare olarak yazılı anayasa görülmekteydi. Ayrıca yazılı bir kanunun, örf ve âdet prensiplerine göre üstünlük taşıdığı, anayasaların açık ve sistematik bir şekilde kaleme alınmış olmalarının, vatandaşların haklarını tanımaları ve korumalarına sebep olacağı, dolayısıyla monarkların keyfî idarelerinin sınırlandırılabilceği düşünölmekteydi⁵⁵. Bu mücadeleler nihayet semeresini verdi, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde 1787 yılında hazırlanan federal anayasa ve Fransa'da ihtilal sonrası ilân edilen 1791 anayasası bunun ilk örnekleri oldu. 1831'de Belçika ve 1848'de İsviçre anayasaları kabul edildi. XIX. ve XX. asırlarda bu cereyan, monarkların yetkilerini sınırlayan hukuk devletinin yanısıra ferdiyetçi ve

54 H.Nail Kubalı: Anayasa Hukuku Dersleri, İst. 1971, 1.

55 Özçelik, I/195-196; Kubalı, 2.

liberal devletin de sembolü oldu⁵⁶.

Anayasacılık cereyanı Türkiye'de de etkisini göstermekte gecikmedi. Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan itibaren, genellikle modern anlamda ilk anayasa metni kabul edilen Sened-i İttifak'ın imzalandığı 1808'e gelinceye dek bir yazılı anayasaya sahip olmadığı görülmektedir. Ancak bu defa devletin asırlarca nasıl bir teşkilat yapısının bulunduğu ve ülkede hangi hak ve hürriyetlerin tanındığı hususunda bir soru akla gelebilir. Osmanlı Devleti'nde tüm faaliyetler İslam hukukuna göre düzenlenmekteydi. Bu hususta esas müracaat kaynakları fıkıh ve fetva kitapları ile bunlara aykırı olmayacak şekilde değişik şartlara, örf ve âdetlere göre hazırlanan kanunnâmeler idi. Bir başka deyişle ülkede yaşayan halkın sahip buldukları hak ve hürriyetleri İslam hukuku hükümleri temin etmekte, devletin teşkilat ve teşrifat kâideleri İslam hukuku'nun hükümdara verdiği sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde belirlenmekteydi. Hükümdarlar, genellikle örf ve âdet halini almış kâideleri çıkardıkları kanunnâmelerle İslam hukukuna aykırı olmamak kaydıyla birer pozitif hukuk mürümü haline getirebilirlerdi. Osmanlı Devleti'nde bu usule sıkça başvurulmuştur⁵⁷.

Osmanlı Devleti'nde 1876 yılına kadar bir anayasaya rastlanmadığı yaygın bir kanaattir. Kastedilen eğer yazılı anayasa ise hüküm doğrudur. Ancak bir devlette anayasa düzeninden bahsedilmesi için mutlaka yazılı metinler olması gerekmediği, başta İngiltere olmak üzere yazılı anayasası bulunmayan, fakat anayasa düzeni tüm unsurlarıyla işleyen devletler olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti de bir anlamda böyleydi. İcrâ organının başında yer alan Pâdişah da İslam

⁵⁶ Özçelik, I/196; Kubalı, 2-3.

⁵⁷ Ahmet Akgündüz: Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası, İst. 1989, 47 vd.

hukuku kâidelerine tâbi olduğu için⁵⁸ bu hukuk sisteminin bahsettiği hak ve hürriyetler teb'a için yeterli bir teminat teşkil etmekteydi⁵⁹. Modern bir anayasanın temel hak ve hürriyetlerin yanısıra, devletin esas teşkilat ve işleyişine dair hükümleri de içermesi gerekir. İslam hukuku bu konuda kesin prensipler koymaktan prensip itibariyle kaçınarak örf ve âdetlere atıf yapmıştır. Aynı zamanda devlet başkanına bu sahayı tanzim hususunda bir yetki tanımıştır. Osmanlılarda devletin esas teşkilat kurumları bu yolla kanunnâmelere dercolunmuştur. Bunun yanısıra idare hukukuna, malî esaslara, ceza hukukunun İslam hukuku tarafından bizzat düzenlenmeyen kısımlarına (ta'zir) ve teşrifata dair hükümler de burada yer almıştır⁶⁰. Bilhassa Fâtih Sultan Mehmed zamanında çıkarılan teşkilat kanunnâmelerinin getirdiği esaslar, devletin son devirlerine kadar geçerli olmuştur. Bu teşkilat kanunnâmeleri, günümüz çevrelerinde anayasa metni olarak kabul edilmemiş, İslam hukuku'nun kişilere tanıdığı hak ve hürriyetler de gözardı edilerek Osmanlı Devleti'nin bir anayasa düzenine sahip bulunmadığı kanaati meydana gelmiştir ki bunun ciddî olmadığı açıktır.

Onyedinci yüzyıldan itibaren devletin siyasî ve idarî yapısında ortaya çıkan bozukluklar, hukukî esaslara verilen değerin azalması ve devletin siyasî ve sosyal bütünlüğünün sarsılması üzerine bir takım ıslahat teşebbüslerinde bulunduğu görülür. Bunların başında Sultan Üçüncü Selim devrindekiler gelir. Adı geçen Pâdişah, devlet nizamındaki bozuklukları bilmekte, bu arada devrinin fikir cereyanlarının da farkındaydı. Bu meyanda devletin ileri gelenlerine ıslahata dair lâyhalar hazırlatarak incelemiştir⁶¹ ve ayrıca meşveret usulüne göre bir

58 Okandan, 26-27; Karal, VIII/195.

59 Akgündüz, 71.

60 Halil Cin/Ahmed Akgündüz: Türk Hukuk Tarihi, Konya 1989, I/158 vd.

61 Özçelik, I/196; Okandan, 200-201. Geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal: Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 2.b, Ank. 1988.

takım meclisler kurmuştur⁶². Sultan İkinci Mahmud, devletin anayasa sisteminde bazı değişiklikler yapmak istemiştir. Başta Yenîçeri Ocağı'nı kaldırmak suretiyle ülkede câri zorbalık ve karışıklıklara engel olmuştur. Halkdan zorla vergi alınması ve fertlerin mallarına el konulması gibi gayrı meşru fiillere de şiddetle karşı çıkmıştır. Din ve Vicdan hürriyeti yönüyle teğ'anın tüm fertlerinin eşit olduğunu bildirmiştir. Bu arada kabine usulünün hedeflenerek vekillik ve başvekillik makamlarının ihdâs edildiği, memurlar için yeni bir statü rejimi getirildiği, Sultan Üçüncü Selim devrinde teşkil olunan meşveret meclisleri usulüne, daha da geliştirerek devam edildiği görülmektedir.

Türk anayasa tarihi yönünden Sultan İkinci Mahmud devrinin en önemli hadisesi şüphesiz Sened-i İttifak'dır. 1808 senesinde Alemdar Mustafa Paşa'nın daveti üzerine Pâdişah ile Anadolu ve Rumeli âyanı arasında cereyan eden görüşmeler neticesinde âyanların nüfuzundan faydalanmak maksadını taşıyan Pâdişah tarafından onlara bir takım teminatlar verilmiş, onların hayatları, malları ve mülkleri üzerinde keyfi fiillerde bulunulamayacağı hususu yazıya bağlanmıştır. Merkezî otoritenin sınırlandırılması ve bir takım hak ve hürriyetlerin ifade olunması bakımından, XIII. asır İngiliz tarihindeki ünlü *Magna Charta Libertatum* gibi misak çeşitinden bir metin kabul edilen Sened-i İttifak, ayrıca devleti meşrutî idareye götüren bir adım sayılırsa da, feodalite benzeri bir duruma meşruluk kazandırarak ülkeye menfî etkisi olduğu bir süre sonra, kendisini kudretli hissetmeye başlayan Pâdişah tarafından hükümsüz bırakılmıştır. Maamâfih bu cereyanın etkisiyle bir süre sonra Tanzimat devri açılmış, bunun ardından da Kanun-u Esasî ilân olunmuştur⁶³.

⁶² Engelhardt, 179.

⁶³ Selçuk Özçelik: "Sened-i İttifak", İÜHFİM, C:XXIV, 1958, 1 vd; Okandan, 56 vd; Aldıkaçtı, 35 vd; Tanör, 23 vd.

2. Dış Müdahaleler

Osmanlı Devleti'nde ilk Kanun-u Esasî'nin ilânına yakından etki eden âmillerin başında yabancı devletlerin çıkarttığı zorluklar ile bunların bitmeyen müdahale ve talepleri geliyordu⁶⁴. Sadrîâzam Rüşdü Paşa bu hususu açıkça ortaya koymuş ve eğer böyle bir baskı bulunmasaydı meşrutiyete kesinlikle taraftar olmayacağını söylemiştir⁶⁵.

Sanayi devrimi sonrası sermaye yönünden giderek zenginleşen Avrupa, kendi içinde medenî, dışarıya karşı ise emperyalist bir karakter göstermekte; öyle ki medeniyet yayma bahanesiyle güçsüz memleketleri kolonize etmekte; hatta geri kalmışlıklarının sürmesi için tedbir almakta; bu arada onları kendi menfaatleri yönünde birbirine kırdırarak silah satma ve onların iç işlerine müdahale yolunu tutmaktaydı⁶⁶.

Avrupa devletlerinin müdahale vasıtası genellikle Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar olmuştur. Bunlar bahane edilerek Osmanlı Devleti üzerinde sürekli bir baskı kurulmak istenmiştir. Bu baskılarla Tanzimat, Islahat ve Adalet fermanları ilân olunmuş, azınlıklara mevcut hukuk düzeniyle uyuşmayan akıl almaz imtiyazlar verilmiştir. Bu hareketler Avrupa kamuoyunda büyük alkış almış, "telkin ve tavsiyeler" sürmüştür. Paris Konferansı'ndan sonra Avrupa devletleri, bilhassa Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki müdahaleci siyasetini arttırmış ve açığa vurmuştur. Bâbiâli bunlara direndikçe, ya iç isyanlar ya da dış askerî müdahalelerle eli kolu bağlanmıştır. Bu sırada her bir Avrupa devleti, Osmanlı Devleti üzerinde ıslahat tezleri hazırlamıştır. Birbirinden ufak tefek farklılıklarla bu tezler, azınlıkları

64 Okandan, 137; Tanör, 75.

65 M. Celâleddin, II/82; Okandan, 138.

66 Tarık Zafer Tunaya: "1876 Kanun-u Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, I/27.

kullanarak Osmanlı Devleti'nin yıkılıp, Avrupa müstemlekesi haline getirilmesini nihâf hedef olarak almıştı. İşin enteresan tarafı, Türkiye'deki entellektüeller de bu tezlere samimiyetle inanarak hizmette bulunmuşlardır. Nedim Paşa'nın fanatik Rus taraftarlığı, Rus elçisi İgnatiev'in Osmanlı ülkesinde dostluk perdesi altında fesad tohumları ekmesine sebep olmuştur. Bu ve buna benzer olaylar, bilhassa Nedim Paşa'nın ilân ettiği dış borçların tenziline dair karar, Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine büyük bir cereyan meydana getirmiş, artık Osmanlı Devleti'nin bu haliyle devam etmesinin uygun olmadığı kanaati doğmuştur⁶⁷. 1867'de Girit isyanının bastırılması bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne bir nota verilerek bir takım sahalarda ıslahat yapılması istenmişti. Devlet ricâli bu notaya büyük ölçüde uyarak Şûra-yı Devlet'i teşkil etmişlerdir. Yeni vilâyet düzeninin kurulması, mahkeme teşkilat ve usullerine dair kanunular, tâbiyet kanunu, ticaret kanunu, ölçüler kanununun kabulü, belediyelerin kurulması, yabancıların Osmanlı ülkelerinde mülk edinebilmeleri gibi yenilikler de bu cümledendir. Ayrıca yabancılara yeni ekonomik ve endüstriyel imtiyazlar tanınmıştır⁶⁸.

1876 Hersek isyanı, Avrupa devletlerinin yeni müdahalelerine vesile teşkil etmiş, Selânik vak'ası da Berlin memorandumuna sebep olmuştur. 1876 Mayıs'ında Berlin'de toplanan Rus başvekili Gorçakov, Alman şansölyesi Bismark ve Avusturya başvekili Andrassi tarafından müştereken nesrolunan bu memorandum, Osmanlı Devleti'nin içişlerine önemli bir müdahaleydi. İngiltere buna muhalefet etmiş, o sıralarda zaten Osmanlı Devleti saltanat değişiklikleriyle meşgul bulunduğundan Berlin memorandumunu uygulamaya konulamamıştır⁶⁹.

67. Karal, VIII/211-212.

68. Karal, VII/332 vd.

69. M. Celâleddin, I/135; A. Sâib, 158-159; Danişmend, Iv/255-256; Engelhardt, 267 vd.

Midhat Paşa, devletin yapısında oldukça köklü reformları öngören bir anayasa hazırlanması hususunda çevresinden hiçbir destek görmemesi, hatta engellenmeye çalışılmasına karşılık, İngiltere tarafından çok teşvik olunmuş, hatta İngiltere, Sultan Aziz tahttan indirilmedikçe bunun gerçekleşmeyeceği hususunda da kendisini ikaz etmiştir⁷⁰. İngiltere'nin Müslüman ülkelerdeki, bilhassa Osmanlı Devleti'ndeki reformların başlıca ve hatta bazen yegane destekçisi olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Midhat Paşa, Kanun-u Esasî'nin de Avrupa devletlerinin teminatı altına alınmasını İngiliz Hâriciye Vekili Lord Dersy'den istemiş ise de İngiltere her nedense bu teklifi kabule yanaşmamıştır⁷¹.

3. Sırbistan ve Karadağ ile Savaş

Sultan Abdülhamid tahta çıktığı zaman Hersek isyanı devam etmekteydi. Bâbüâli bununla meşgul iken, kendisine tâbi prenslikler Sırbistan ve Karadağ da hummalı şekilde savaş hazırlıklarını sürdürmekteydiler. Bunlar Rusya'dan da muazzam yardım ve teşvik görerak ittifak etmişler, 1876 Temmuz'unda Bâbüâli'ye bir ultiatom vermiş, bunun cevabını beklemeden de taarruza geçmişlerdi. Ordularına Rus subayların kumanda ettiği âsiler Osmanlı kuvvetleri karşısında mağlup olmuşlardı⁷². Bu defa Rusya, Bâbüâli'nin karşısına dikilerek muharebelerin durdurulmasını istemiş, müttefiki bulunmayan Bâbüâli de kabule mecbur kalmış, netice olarak bu galibiyetlerden bir fayda elde edilememişti. Buna karşılık Osmanlı Ordusu zayıflamış, Balkanlardaki Panislavizm faaliyetleri daha da artmış, böylece ileride çıkacak 93 harbinde Osmanlı Devleti'nin mağlûbiyetiyle neticelenecek bir durum doğmuştur⁷³.

70 Gülnihal Bozkurt: Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ank. 1996, 59.

71 M. Celâleddin, II/102-103; Danişmend, IV/282-283; Karal, VIII/14 vd.

72 M. Celâleddin, I/206; Danişmend, IV/282-283; Karal, VIII/14 vd.

73 A. Midhat, II/76; M. Celâleddin, II/22 vd; Danişmend, IV/291; Karal, VIII/22 vd; Öztuna, XII/96.

1911 4. Tersâne Konferansı

1911 1911 Sırb ve Karadağ isyanının bastırılmak üzere olması Rusya'yı telaşlandırmış, bir yandan sınıra asker yığarken diğer yandan Avrupa kamuoyunda Türklerin Balkanlarda katliâmda bulunduğu hususunda propaganda yapmağa başlamıştır. Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmeye pek hevesli görünmeyince, Rusya işi tek başına halletmek üzere Bâbüâli'ye bir ültimatom vererek Balkanlardaki hareketin durdurulmasını istemiş; Avrupa'dan pek destek görmeyen, ordusu itibariyle savaşı da göze alamayan Bâbüâli bunu kabul etmiştir. Rusya'nın başarısıyla bu defa telaşa düşen İngiltere, İstanbul'da bir konferans tertiplenmesi teklifinde bulunmuş, bu da kabul görmüştür⁷⁴. Bu sırada Rüşdü Paşa sadâretten istifa etmiştir. Yerine getirilen Midhat Paşa, konferansta müsbet bir sonuç alınabilmesi için daha önce meşrutiyetin ilânının şart olduğuna inanmaktaydı. Bu sebeple Kanun-u Esasî hazırlıklarını süratlendirmiştir. 1876 sonunda toplanan konferans esnasında da meşrutiyet ve Kanun-u Esasî'nin ilân edildiği ve artık konferansa lüzum kalmadığı delegelere bildirildiyse de gözönüne alınmamıştır⁷⁵. Hayal kırıklığına uğrayan Midhat Paşa, akıl hocası nâfia müsteşarı Odyan Efendi aracılığıyla yeni rejim hususunda bu devletlerle bir anlaşma yapmayı teklif etmiş, ancak bu da reddolunmuştur. Kanun-u Esasî'yi yabancı devletlerin teminatı altına sokmak anlamına gelen bu teşebbüsü Midhat Paşa'nın son hatalarından biri olmuştur.

1911 1911 Konferans sonucunda Sırbistan ve Karadağ'ın eski statülerinin korunması, Bulgaristan'ın iki vilâyete ayrılması, Bosna-Hersek ve Bulgaristan vâlilerinin konferansa katılan altı

74 M. Celâleddin, II/67vd; Danişmend, IV/291-292; Karal, VIII/25; Öztuna, II-XII/96.

75 M. Celâleddin, II/101-103; Inal, I/348-349; Danişmend, IV/294-295.

devletin reyile seçilmesi ve diğer ıslahatların bu devletler gözetiminde yapılması hususunda karara varılmıştır. Türk dostu ve Rus düşmanı olarak bilinen İngiliz delegesi Lord Salisbury'nin, Rusya ile savaşıacak durumda bulunmayan Osmanlı Devleti'nin bu kararları kabul etmesi gerektiği hususunda kendisine rapor sunduğu Pâdişah'ın muhalefetine rağmen Bâbîâli red cevabı vermiştir. Azınlıklar da bunu desteklemiştir, zira Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve de kaybetmesi halinde kendilerine bir zarar gelmeyeceğini bilmekteydiler. Bu esnada muhtemelen Midhat Paşa'nın teşvikiyle sokağa dökülen öğrenciler, savaş lehinde gösteriler yapmaktaydı. Red cevabı üzerine sözkonusu devletler temsilcilerini çekmişler, bir süre sonra Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşa girmiştir. Görülüyor ki Midhat Paşa, savaş için Rusya'dan daha istekli davranmıştır⁷⁶.

VIII. KANUN-U ESASÎ'NİN HAZIRLANMASI VE İLÂNI

Muhalefet cephesinin kuvveti sebebiyle Sultan Beşinci Murad devrinde meşrutiyetin ilânı mümkün olamamıştı. Bu sebeple cülûsundan evvel Sultan İkinci Abdülhamid'den buna dair bir söz alınmıştı. O da Bâbîâli'de resmen okunan cülûs hattında bunu teyid etmiş, derhal bir Kanun-u Esasî hazırlanmak üzere Server Paşa (bir rivayette Midhat Paşa) başkanlığında Şûra-yı Devlet'de bir encümen teşkil etmişti. Sultan İkinci Abdülhamid, bilahare hâtıralarında, Midhat Paşa'nın meşrutiyeti tam anlamıyla bilmediğini, hatta hiçbir devletin anayasasını tetkik etmiş olmadığını kaydetmektedir. Ayrıca vaktiyle meşrutiyetin her kavme fayda sağlamayacağını düşündüğünü, sonradan zararlı bile olacağına kanaat getirdiğini, ancak kamuoyunun tazyikiyle Midhat Paşa'nın bu teklifini kabule mecbur olduğunu, kaldı ki esasen ülkenin menfaati bulunan herşeye tabiatıyla taraftar olduğunu

76 M. Celâleddin, II/89 vd; A. Cevdet Paşa, IV/170; İnal, I/351; Danişmend, IV/295-296.

söylemektedir. Bununla beraber Pâdişah'ın meşrutiyet lehinde konuşmasının samimî olduğu, O'nu buna, o zamanki iç isyanlar, dış müdahaleler, sürekli savaşlar, Avrupa kamuoyunun tazyiki, peşpeşe taht değişiklikleriyle saltanatın prestij kaybına uğraması gibi menfî şartların sevkettiği kabul edilebilir. Pâdişah idarinin bu feci durumunu görmektedir ve belki de mes'uliyeti başkalarıyla paylaşabileceği bir rejim tarzı sistemmiş olabilir⁷⁷. Nitekim Sultan Abdülhamid'i, anlayışsız ve iğreci olmaktan uzak, tam aksine istekli ve faal bir ıslahatçı olması itibariyle, Yeni Osmanlıların muhalefet yürüttükleri Tanzimat ricâlinin gerçek vârisi kabul edenler vardır⁷⁸, bununla beraber hürriyet ve demokrasi taraftarı olmadığı, ancak fırsatları değerlendirerek ihtilalcileri buun aksine sıñandırmayı ve böylece tahta çıkmayı başardığı da bir gerçektir⁷⁹.

Esasen bu devirde Pâdişah ile aynı fikirde olan devlet adamlarının sayısı da az değildir. Rüşdü Paşa'nın muhalefeti yanı sıra Tunuslu Hayreddin ve Ahmed Cevdet Paşalar Avrupa siyasî kurumlarının taklit edilemeyeceğini, kaldı ki buna ihtiyacın da bulunmadığını söylemişlerdir⁸⁰. Cevdet Paşa'ya göre İslamiyet en mükemmel devlet şeklini öngörmektedir, çünkü kökeni ilahîdir. Halbuki anayasalar beşerî olup değişmeye müsaittir. Kaldı ki inanç itibariyle bizden farklı olan milletlerin, bu inançlara dayalı kurumlarını iktibas mümkün değildir⁸¹. Bu sıralarda Adliye Nâzırı olan Cevdet Paşa, Kanun-u Esasî Komisyonu toplantılarında metnin bazı maddeleri hususunda Midhat Paşa ile tartışmalarda bulunmuş, hatta bu itirazları sebebiyle Midhat Paşa kendisine kırılmıştır. Bu komisyonun son toplantısında artık başta akıllı bir Pâdişah olduğunu, o halde

77. Danişmend, IV/288-289; Karal, VIII/216-217.

78. Lewis, 177.

79. Lewis, 165.

80. M. Zeki Pakalın, Son Sadrazamlar ve Başvekiler, İst. 1944, IV/361.

81. Ümit Meriç: Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet görüşü, 2.b, İst. 1979, 87-88.

Kanun-u Esasî ilânına lüzum kalmadığını söyleyerek meşrutiyet aleyhtarı fikirlerini açığa vurmuşsa da buna karşı Midhat Paşa sadâretten istifa etme tehdidinde bulunmuştur⁸².

Bir süre sonra sadrîâzam Rüşdi Paşa'nın yerine nihayet zaman ve zaruret icabı Midhat Paşa getirilmiştir. Bu sırada Pâdişah'a yirmiye yakın anayasa projesi verilmişti; bunların en kayda değerleri Midhat ve Süleyman Paşalara ait idi. Bunları beğenmeyen Pâdişah, Fransız anayasasını Mâbeyn başkâtibi Said Bey'e tercüme ettirdiyse de cumhuriyetçi bir anayasanın kabulü tabîî ki imkansızdı⁸³. Midhat Paşa, Avrupa anayasalarını incelemediği gibi fazla anayasa bilgisine de sahip değildi. Bu sebeple hazırladığı projede garip hükümler bulunmaktaydı. Sözceliği, burada yüzyirmi üyeli bir meclis yer almakta, bu meclisin seksen sandalyesini seçilmiş üyeler, kırkını da kabine oluşturmaktaydı⁸⁴.

Dolayısıyla Midhat Paşa'nın şahsî projesi değil, fakat O'nun başkanlığında toplanan encümenin hazırladığı resmî proje kabul edilmişti. Bu projenin ilk halinde Türkçe'nin resmî dil olmaktan çıkarıldığı görülmektedir, bu husus başta Eğinli Said Paşa'nın gayretleriyle düzeltilmiştir. Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın koydurduğu ve Pâdişah'a âsâyîşi bozan kimseleri sürgüne göndermek yetkisi veren ünlü 113. madde de tepkiye sebep olduysa da adı geçen zât "Pâdişah emridir" diyerek ısrar etmişti. Halbuki bu madde Pâdişah'ın değil, rivayete göre bizzat Midhat Paşa'nın arzusuydu, maksadı bu yeni rejim süresince başta kalarak muhaliflerini sindirmektir. Böyle olmasa bile bahis konusu maddeye karşı çıkmadığı sabittir. Nitekim sonradan rejime muhalif olduğu gerekçesiyle içlerinde iki kazasker ile bir paşa da olmak üzere yirmi kişilik devlet ricâlini muhakemesiz sürgüne göndertmiştir. Maamâfih

82 Bekir Sıtkı Baykal "93 Meşrutiyeti", Belleten, 1942, 57.

83 M. Celâleddin, II/85; Karal, VIII/218-219; Tanör, 78.

84 A.Midhat, II/326.

Madan kendisi de bu tuzığa düşmüş, azil ve sürgüne gönderilmiştir⁸⁵.

Sultan Abdülhamid'in görevlendirdiği encümenin üçü İstanbul'dan olmak üzere onaltısı mülkiye memuru, onu Madan ve ikisi ferik rütbesinde askerden oluşmaktaydı. Bu encümende, sudurdan, yani kazasker rütbeli ilmiye sınıfından Mehmed Eddin Efendi ile Ohannes ve Odyan Efendiler, ayrıca Nâmık Kemal de vardı. Gündüzleri Bâbîâli ve akşamları da Fındıklı'da Madan Paşa'nın konağında toplanan encümen, Midhat ve Ziyâeddin ile Nâmık Kemal'in önyak olmasıyla Fransa ve Belçika memurlarından ilhamla hazırlanan Kanun-u Esasî projesini incelemeye başladılar. Encümenin çalışması dört-beş ay kadar sürdü. Bu sırada Midhat Paşa, durumu garantiye almak için Kanun-u Esasî ilânına hazırlık olarak meb'usların seçilmesi ve kanun tasarrufları tarzlarına dair bir talimat-ı muvakkate (geçici talimat) hazırlatıp kabineye tasdik ettirmiş ve irade-i şerifeye bağlayarak vilâyetlere tebliğ muvaffak olmuştur⁸⁶.

140 maddeden meydana gelen Kanun-u Esasî projesi, Meclis toplantısında da incelenmiş ve esasen meşrutiyete pek yakın olmayan Sadrıâzam Mütercim Rüşdi Paşa tarafından eleştirilmiştir. Sadrıâzam, metni fazla liberal bulmuş, sadrıâzamlığın yerine Pâdişah'ın hak ve yetkileriyle sınırlanmış bir başvekillik ihdâsına muhalefet etmiştir. Sonuçta Sadrıâzamın ısrarları yönünde değiştirilen ve 119 maddeye indirilen Kanun-u Esasî metni kabul edilmiştir⁸⁷. Buna göre

Engelhardt, 273 vd; Davison, 369-379; Danişmend, IV/293-294; Öztuna, II/97-98. Nitekim Mahmud Celâleddin Paşa, bu maddenin öngördüğü muameleyi ilk defa Midhat Paşa'nın uyguladığına ve Pâdişah'ın bile muhakkemesiz adam sürmenin hukuka aykırı olduğu yönündeki itirazına cevabı tifa etmekte bulunduğuna işaret ediyor ki: "Pâdişah da aldığı dersi muvafıkla üstada hakkında kemal-i maharetle tatbik etti".

1. Celâleddin, II/81; Okandan, 138; Bozkurt, 63.

2. Celâleddin, II/83-84. Mütercim Rüşdü Paşa, metnin bir an önce kabul edilip yürürlüğe girmesine uğraşan Midhat Paşa için "Paşamız akılsız bir

sadâret ünvanı yerinde bırakılıyor ve vükelâyı yani bakanları seçme yetkisi Pâdişah'a veriliyordu. Bu metin artık Fransız ve Belçika anayasalarından mülhem olmaktan çıkmış, yine kökenini Belçika anayasasında bulan 1851 Prusya anayasasının âdetâ bir kopyası haline gelmiştir.

Kanun-u Esasi gibi Prusya anayasası da Belçika'dan farklı olarak, kuvvetleri saymış değildir. Ayrıca her ikisinin de Belçika'da olduğu gibi millet hâkimiyetinden tabiatıyla bahis yoktur. Her iki metin de vatandaş hakları ve muhteva itibariyle benzeşmektedir. Ayrıca Prusya anayasası da 1848'de Berlin'de vuku'a gelen bir isyan üzerine kralın ferman bahşetme va'dinde bulunması ve bunu krallık meclisinde hazırlatıp kabul ve ilân etmesi, yani halk isyanı sonucu kurulan bir meclis tarafından yapılmış olmaması bakımından da Kanun-u Esasî'ye benzemektedir⁸⁸.

1876 düzenlemesiyle Pâdişah'ın mutlak otoritesi aynen korunarak mevcut düzen âdetâ tescillenmiştir. Pâdişah, Kanun-u Esasî'nin getirdiği hükümlere göre, eskisinden farklı olarak sistemin dışındadır. Bu da Batı anayasalarının etkisiyledir, çünkü Avrupa'da böyleydi, "Kral hatâ yapmaz" prensibi buraya da aksederek Pâdişah'ın tasarruflarından mes'ul olmadığı esası getirilmiştir. Halbuki İslam-Osmanlı hukukunda, hükümdar da hukukun bir süjesidir, hukuk kâideleriyle bağlı ve tasarruflarından mes'uldür. 1876 düzenlemesiyle Pâdişah, artık Avrupa monarklarının statüsüne büründürülmüştür. Bu düzenlemeler ile değişen fazla birşey olmaması sebebiyledir ki, Kanun-u Esasî'nin ne ilânı ve ne de kısa bir zaman sonra da tatili halk arasında hiçbir reaksiyon doğurmuştur. Ancak şu var ki halkın daha geniş bir

---

adamdır, aceleye getirerek hazırlattığı o kanun evvela kendi başını yiyecektir" demiştir. A. Şeref, 158-159.

88 Üçok, makale, 5 vd; Aldıkaçtı, 55-56; Bozkurt, 69.

kitlesi siyasetle ilgilenmeye başlamış, yani bu sayede siyasileşmiş, 1908 hareketi böylece ortaya çıkmıştır. Zaten bu konuda gerekli bilgilerden ve bir ideolojiden mahrum reformcu gruptan bu şartlarda daha başka bir şey beklenemezdi⁸⁹.

Kanun-u Esasî, bir an önce hazırlanarak Tersâne Konferansı'nın toplandığı gün ilân edilmiştir. Midhat Paşa böylece konferansa katılan devletlerin Türkiye'de ıslahat yapıldığına itimat edip dağılacağını zannetmiştir. Halbuki konferansa katılan devletler bu gösteriye hiç değer vermemişler, hatta Avrupa kamuoyu bile bunu ciddiye almamıştır⁹⁰.

SONUÇ

Avrupa'nın, aydınlanma çağının ardından kaydettiği her sahadaki ilerlemeye karşılık Osmanlı Devleti, XVIII. asırdan itibaren gitgide güçten düşmüştür. Öte yandan tekrar eski haşmetli günleri geri getirecek yegane âmilin Batılılaşma olduğu kanatine varmış ve bu yönde bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak bunlar yetmeyerek, ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtaramadığı gibi daha da büyük felâketlere düşürmüştür. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını ve böylece büyük bir mirasa kavuşmayı bekleyen Avrupa devletlerinin teşvikleriyle içeride çıkan bilhassa azınlık işyanları, dış müdahaleler, yabancı kamuoyunda düşülen kötü durum, yeni bir takım ıslahatlar yapılması fikrini doğurmuştur. Bu sırada devleti Avrupâî zihniyete sahip Tanzimat ricâli yönetmekteyse de, bunları yeterli ve ehil görmeyen hürriyetçi entellektüeller, Yeni Osmanlılar adıyla bir muhalefet havası estirmeye başlamışlardır. Bu arada Midhat Paşa, ağırlaşan şartların elverişliliğini görerak, "*Garbli olmak*

⁸⁹ Kili, 200, 206-207.

⁹⁰ Midhat Paşa, konferanstan Bâbiâli'ye dönen Safvet Paşa'ya delegelerin Kanun-u Esasî'nin ilânına ne dediklerini sormuş, O da "Ne diyecekler? Çocuk oyuncuğu dediler" diye cevap vermiştir. Danışmend, IV/294; Tunaya, 27; Bozkurt, 67.

ve her dertten kurtulmak" için gereken meşrutiyet idaresine karşı olan Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilip etkisiz duruma getirilmesini sağlamıştı. Halbuki ülkede Tanzimat'tan beri ipler zâten Pâdişah'ın değil, tamamen Tanzimat ricâlinin elindeydi. Bir anlamda ordunun devlete hâkimiyetine Tanzimat bürokratları da ortak olmuş, rejim bir devlet adamları oligarşisine dönüşmüştü, yine de bir anayasa hazırlanarak bu duruma resmiyet ve meşrutiyet kazandırılmak istenmiştir. Tahta çıkarılan Sultan Beşinci Murad'ın da meşrutiyete pek taraftar olmadığı görülünce yeni Pâdişah hemen aynı âkibete uğratarak meşrutiyet sözü veren Veliahd Şehzâde Abdülhamid Efendi, Sultan İkinci Abdülhamid adıyla Pâdişah yapılmış ve Avrupa anayasalarının kötü bir kopyası olan Kanun-u Esasî ve meşrutiyet ilân edilmiştir.

Görülüyor ki Kanun-u Esasî'yi oldukça buhranlı bir devir doğurmuştur. Gerçi Tanzimat hareketi ülkede serbest ve hürriyetçi bir zemin kurmuştu. Ancak devlet, iç isyanlar ve savaşlar sebebiyle malî bakımdan çökmüş durumdaydı. Devlet ricâli ehliyetten mahrum idi. Tüm bunlara entellektüel çevredeki fikrî ve kışkırtılmaya elverişli halk arasındaki fiilî muhalefet de eklenince ihtilal zemini kendiliğinden oluştu. İhtilalin yüzü Avrupa'ya dönüktü, bu meyanda sınırsız hürriyet ve serbesti, diğer yandan azınlıklara geniş imtiyaz verilmesini öngören bir ihtilaldi. Ancak bunu gerçekleştirecek olanlar, birkaç kişi müstesna, ikbal ve şahsî menfaat peşindeydiler. Gerçekten meşrutiyete taraftar olanlar iyiniyetli kabul edilseler bile ülke gerçeklerini bilmeyen, genel hukuk ve siyaset bilgisinden mahrum kimselerdi. Öte yandan bir anayasa için elzem olan bir siyasî ideolojiye de sahip değildiler. Halk da buna bigâne kalmış ve Kanun-u Esasî gerçek anlamda bir halk desteğinden mahrum olarak doğmuştur. Bu sebeple hürriyet ve serbesti derken, ülke, içinden çıkılmaz meselelere boğulmuş, meşrutiyet tecrübesi de ne yazık ki fiyaskodan ibaret kalmıştır.

KAYNAKÇA

Abadan, Yavuz/Savcı, Bahri : **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**, Ank. 1959.

Abdurrahman Şeref : **Tarih Musahabeleri**, İst. 1985.

Acar, İrfan C. : **Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu**, Ank. 1989.

Ahmed Cevdet Paşa : **Tezâkir**, C:IV, Hazırlayan: Cavid Baysun, 2.b, Ank. 1986.

Ahmed Lûtfi : **Mir'at-ı Adâlet**, İst. 1304.

Ahmed Midhat : **Üss-ü İnkılâb**, 2 C, 1294-1295.

Akgündüz, Ahmed : **Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası**, İst. 1989.

Aldıkaçtı, Orhan : **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, 4.b, İst. 1982.

Ali Rıza/Mehmed Gâlib : **Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli**, 2 C, İst. 1977.

Ali Sâib : **Vak'a-yı Sultan Abdülaziz**, 2.b, Kâhire 1326

Baykal, Bekir Sıtkı : **"93 Meşrutiyeti"**, Belleten 1942.

Bozkurt, Gülnihal : **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ank.1996.

Çadircı, Musa : **"Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması"**, Ord. Prof. Yusuf H. Bayur Armağanı, Türk Tarih Kurumu, 1985.

_____ : **"Türkiye'de Kaza Yönetimi"**, Belleten LIII/206, 1989.

Danişmend, İ. Hâmi : **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C:IV, İst. 1972.

Davison, Roderic H. : **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Princeton 1963.

Engelhardt, Ed. : **Tanzimat**, Tercüme: Ayda Düz, İst. 1976.

Gabriel, P. Louis : **In the Ashes-A Story of Lebanon**, Pennsylvania 1978.

Görelî, İ. Hakkı : **Devlet Şurası**, Ank. 1953.

İbrahim Hakkı Paşa : **Hukuk-u İdâre**, İst. 1328

İğdemir, Uluğ : **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Ank.1937.

İnal, İbnülemin M. Kemal : **Son Sadriâzamlar**, C:I, 3.b, İst. 1982.

İnalçık, Halil : **"Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri"**, Belleten, C:XXVIII, S:112, Y:1964.

Kapani, Münci : **Kamu Hürriyetleri**, 3.b, Ank. 1970.

Karal, E. Ziya : **Osmanlı Tarihi**, C: VII-VIII, Ank. 1977-1983.

_____ : **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları**, Ank. 1988.

Kili, Suna : **"1876 Anayasası ve Çağdaşlaşma Sorunu"**, Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı, AÜSBF, 1978, 191-211.

Kubalı, H.Nail : **Anayasa Hukuku Dersleri**, İst. 1971.

Lewis, Bernard : **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Trc:Metin Kıratlı, 5.b, Ank. 1993.

Mabeynci Fahri Bey : **İbretnümâ**, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ank. 1968.

Mahmud, Celâleddin Paşa : **Mir'atı Hakikat**, 2 C, İst. 1979-1980.

Mardin, Şerif : **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ank. 1964.

Meriç, Ümid : **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, 2.b, İst. 1979.

Okandan, R. Galib : **Amme Hukukumuzun Anahatları**, 1. Kısım, İst. 1977.

Ortaylı, İlber : **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 2.b, İst 1987.

Özgenç : **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ank. 1974.

Özçelik, Selçuk : **"Sened-i İttifak"**, İÜHFM, C:XXIV, 1958.

Özgenç : **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, İst. 1982.

Öztuna, Yılmaz : **Bir Darbenin Anatomisi**, İst. 1987.

Özgenç : **Türkiye Tarihi**, C: 12, İst. 1967.

Pakalın, Mehmet Zeki : **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, İst. 1944.

Sertoğlu, Midhat : **"Abdülaziz Ailesi'nin Başına Gelenler"**, Yıllarboyu Tarih Dergisi, Haziran 1984, S:6, s:14-19.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet : **Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye**, Ank. 1994.

Süleyman Paşa : **Hiss-i İnkılab**, İst. 1326

Tanör, Bülent : **Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Gelişmeler**, İst. 1991.

Tönük, Vecihi : **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Ank. 1945.

Tunaya, Tarık Zafer : **"1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği"**, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C:I.

Türkgeldi, Ali Fuat : **Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye**, 3 Cild, 2.b, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı : **"Çerkes Hasan Vakası"**, Belleten No: 33, Ank. 1945.

Üçok, Coşkun : **Siyasal Tarih**, Ank. 1980.

_____ : **"1876 Anayasasının Kaynakları, Özellikle 1851 Prusya Anayasası"** Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Siyâsi İlimler Türk Derneği Yayını, 1976.

Ülman, Haluk : **1860-1861 Suriye Buhranı**, Ank. 1966.